ՍՈՎԵՏԱԿԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՃԱՐՏԱՐԱՊԵՏԱԿԱՆ ՀՈՒՇԱՐՁԱՆՆԵՐԸ

АРХИТЕКТУРНЫЕ ПАМЯТНИКИ СОВЕТСКОЙ АРМЕНИИ

ARCHITECTURAL MONUMENTS IN THE SOVIET ARMENIA

ԳՄԴ 85.113(2Հ)1
Ս 752

Հեղինակ-կազմող՝ ԳԱՌՆԻԿ ՍՄԲԱՏԻ ՇԱԽԿՅԱՆ

Автор-составитель — ГАРНИК СМБАТОВИЧ ШАХКЯН

The author-compilep — GARNIK S. SHAKHKIAN

Մասնագիտական խմբագիր՝
ճարտարապետության դոկտոր Ս. Խ. ՄՆԱՑԱԿԱՆՅԱՆ

Спец. редактор —
доктор архитектуры С. Х. МНАЦАКАНЯН

Specialist editor —
doctor of architecture S. KH. MNATSAKANIAN

Թարգմանիչներ՝ Մ. Վ. Սահակյան
Ռ. Թ. Գարգալոյան

© «Պարբերական» արտադրահրատարակչական միավորում, 1989

ՍՈՎԵՏԱԿԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՃԱՐՏԱՐԱՊԵՏԱԿԱՆ ՀՈՒՇԱՐՁԱՆՆԵՐԸ

АРХИТЕКТУРНЫЕ ПАМЯТНИКИ СОВЕТСКОЙ АРМЕНИИ
ARCHITECTURAL MONUMENTS IN THE SOVIET ARMENIA

ՈՒՂԵՑՈՒՅՑ · ПУТЕВОДИТЕЛЬ · GUIDEBOOK

«Պարբերական» արտադրահրատարակչական միավորում
ԵՐԵՎԱՆ 1989
ИПО «Парберакан»
ЕРЕВАН 1989

«Եթե ինձ հարցնեն, թե մեր մոլորակի վրա որտեղ կարելի է հանդիպել առավել շատ հրաշքների, ես առաջին հերթին կտամ Հայաստանի անունը... Ակամայից զարմանում ես, որ աշխարհի այդպիսի մի փոքրիկ անկյունում կարելի է հանդիպել այնպիսի հուշարձանների և այնպիսի մարդկանց, որոնք կարող են լինել ամբողջ աշխարհի զարդն ու հպարտությունը»:

ՌՈՔՈՒԵԼ ՔԵՆՏ

Ամերիկյան նկարիչ և գրող, «Ժողովուրդների միջև խաղաղության ամրապնդման» միջազգային Լենինյան մրցանակի դափնեկիր

Հայկական Սովետական Սոցիալիստական Հանրապետությունը Սովետական Միության 15 իրավահավասար և լիաբուռն կյանքով ապրող եղբայրական հանրապետություններից մեկըն է՝ տարածությամբ ամենափոքրը (29,8 հազ. քկմ), բնակչությամբ 12-րդը (3,4 մլն.): Այն զբաղեցնում է Հայկական լեռնաշխարհի հյուսիսարեվելյան մասը, որի կենտրոնում տարածվում է Արարատյան հարթավայրը՝ հնուց անտի հանդիսանալով հայ ժողովրդի տնտեսական, քաղաքական և մշակութային օրրանը: Պատահական չէ, որ հենց այդտեղ են տեղադրվել Հայաստանի հին ու նոր մայրաքաղաքներ Արմավիրը, Արտաշատը, Երվանդաշատը, Վաղարշապատ—Էջմիածինը, Դվինը, Էրեբունի—Երևանը: Սովետական Հայաստանի տարածքի գրեթե 2/3-ը ցանքերի և մշակման համար անօգտագործելի է: Այն 1/3-ն էլ, որ օգտագործվում է, հնարավոր է դարձել անասելի ջանքերի և հսկայական ներդրումների շնորհիվ: Դրա համար է, որ հայերը, ինչպես ասում են, «քարից հաց են քամում»: Ավանդությունն ասում է, որ երբ հայերը ներկայացել են աստծուն իրենց բաժին հողը ստանալու, այն արդեն բաժանված է եղել, և նրանց հասել են միայն քարքարոտ հողակտորները: Հայը շունչ ու ոգի է դրել քարի մեջ, նրանով արտահայտել իր երազանքները, նվիրական զգացումները, նաև նրանով ճանաչվել, նրանով հարատևել...

Սովետական Հայաստանի ողջ տարածքով մեկ սփռված են մեկը մյուսից զարմանահրաշ, քարակերտ հուշարձաններ, որոնց թիվն անցնում է 40.000-ից: Բայց որքա՜ն էլ գտնվում են հանրապետությունից դուրս՝ պատմական Հայաստանի բնիկ հայկական բնակավայրերում, և ինչպիսի՜ հուշարձաններ, մարդկային հրաշագործ մտքի, շռայլ ոգու և հուժկու բազուկների ինչպիսի՜ կերտվածքներ. Անի, Աղթամար, Խծկոնք, Հոռոմոս, Բագավան, Բագարան, Մրեն, Տեկոր... ո՞ր մեկը թվես:

Ով ասես չի ձգտել նվաճել Հայաստանը՝ ասորեստանցիները, հռոմեացիները, բյուզանդացիները, պարսիկները, արաբները, սելջուկները, մոնղոլները, թուրքերը... Հայ ժողովուրդն իր բազմադարյան պատմության քառուղիներում մշտապես ենթարկվել է օտարերկրյա բռնակալների ավերին և ասպատակություններին, սակայն ամենափոքր իսկ հնարավորություններն օգտագործվել են վերականգնելու, նորոգելու ավերածը, կառուցելու նորերը՝ է՜լ ավելի շքեղ, է՜լ ավելի առինքնող: Դրանով է պայմանավորված, որ երկրաշարժերի ակտիվ գործունեության գոտում գտնվող և դարեր շարունակ պետականությունից զուրկ Հայաստա-

նում՝ դիմագրավելով թշնամական ավերը, ժամանակի ու մոռացումի վտանգը, մեզ է հասել դարերի խորքից եկող մի վիթխարի ժառանգություն: Հիրավի, «թանգարան բաց երկնքի տակ»...

Հայ ճարտարապետության հուշարձանները՝ կանգուն, թե կիսավեր, իրենց գիտական ու գեղարվեստական բարձր արժանիքներով, ազգային վառ գունեղությամբ, վաղուց դուրս են եկել հայկական շրջանակներից, արժանացել համընդհանուր ճանաչման և բարձր գնահատանքի, դարձել Անդրկովկասի և Առաջավոր Ասիայի պատմության ու մշակույթի ուսումնասիրման կարևոր աղբյուրներից մեկը: Հայաստանում են ծնվել ճարտարապետականգեղարվեստական և կառուցքային շատ հորինվածքներ, ձևեր ու հնարքներ, որոնք տարածվել են նաև Հայաստանին հարևան և նրա հետ տնտեսական ու մշակութային հարաբերությունների մեջ գտնվող երկրներում: Եվ այսօր արժեքավոր են այդ հարաբերությունների իմացության, մշակութային կապերի և փոխազդեցությունների բացահայտման տեսանկյունից:

Հայ ժողովրդի ճարտարապետության ամենանշանակալից վերելքը տեղի ունեցավ Հայաստանում սովետական կարգերի հաստատումից (1920 թ. նոյեմբեր) հետո: Հայ ճարտարապետության օրգանական մասը կազմող սովետահայ ճարտարապետությունը մեր հերոսական դարաշրջանի փառավոր տարեգրությունն է, հայ ժողովրդի շինարարական ոգու և ստեղծագործական հանճարի օրինական կրողը:

Պատահական չէ, որ այսօր մեր հանրապետությունը դեպի իրեն է ձգում ոչ միայն Հայաստանի անցյալն ու պատմությունը ներկայացնող հուշարձաններով, այլև ժամանակակից հայ ճարտարապետության նվաճումներով:

Բնականաբար, դժվարին խնդիր է նմանօրինակ փոքր ծավալի շրջանակներում ներկայացնել Սովետական Հայաստանի տարածքի բազմահազար ճարտարապետական հուշարձանները՝ թեկուզև առավել կարևորները (որոնց թիվը նույնպես հազարների է հասնում): Ուստի աշխատել ենք դրանք ներկայացնել առավելապես ընդհանուր գծերով, սեղմ բնութագրումներով, շեշտելով առանձնահատուկ կողմերը, ճարտարապետական-գեղարվեստական արժանիքները:

Սույն ուղեցույցը հասցեագրվում է Սովետական Հայաստանի հյուրերին: Այն, կարծում ենք, կօգնի հանրապետությունում շրջագայության ընթացքում հարստացնելու իմացությունը Սովետական Հայաստանի ճարտարապետական հուշարձանների վերաբերյալ, հնարավորություն կտա կողմնորոշվելու տուրիստական երթուղիներ ընտրելու ժամանակ:

Սովետական Հայաստանի հյուրերին բարի երթ ենք մաղթում սովետական նշանավոր գրող Նիկոլայ Տիխոնովի խոսքերով. «Կյանքում գեթ մեկ անգամ պետք է լինել Հայաստանում: Այնտեղ յուրաքանչյուրին սպասում են հայտնություններ և հրաշքներ, որոնք խոր հետք կթողնեն նրա ողջ գործունեության վրա... Եվ նա, ով կամենում է ապրել անմոռանալի շատ պահեր, թող, ինչպես հին ժամանակներում, ոտքով կտրի Հայաստան երկիրը... Արածի համար չի զղջա»:

Հայաստանը աշխարհի հնագույն պետություններից է՝ Ասորեստանի, Բաբելոնի, Մարաստանի, Պարթևստանի, Պարսկաստանի, Հունաստանի, Հռոմի հասակակիցը: Եվ զարմանալի չէ, որ նրա տարածքում հայտնաբերված նյութական մշակույթի վաղագույն նմուշներն ունեն շուրջ 6000 տարվա հնություն: Դրանք Հայկական բարձրավանդակում ապրող ցեղախմբերի շինարարական գործունեության արդյունք հանդիսացող քարեդարյան անձավներն են, պղնձեդարյան և բրոնզեդարյան կացարանները, մեծաքարե կառույցները, ժայռապատկերները, դամբարանադաշտերը, ամրոց-բնակատեղիները, բերդշեները: Սովետական Հայաստանի տարածքի հնագույն բնակավայրերի մեջ առանձնահատուկ տեղ է գրավում Երևանի հարավարևմտյան մասում՝ Հրազդան գետի ափին բացված Շենգավիթի ամրոց-բնակատեղին (մ. թ. ա. IV—II հազարամյակներ): Այն շրջանաձև հատակագիծ ունեցող կացարանների յուրահատուկ հորինվածքով, ամրաշինական, տնտեսական կառույցներով, չորս հաջորդական ժամանակաշրջանների մշակութային հարուստ շերտերով հստակ պատկերացում է տալիս

հազարամյակներ առաջ այդտեղ բնակեցված համայնքի անընդմեջ գործունեության մասին:

Անդրկովկասի լեռնամետաղաձուլական հնագույն կենտրոններից է Էջմիածնի շրջանի Տարոնիկ գյուղից ոչ հեռու գտնվող Մեծամորի ամրոց-բնակատեղին (մ. թ. ա. III—I հազարամյակներ), որի արտադրական, պաշտամունքային շինությունները, կացարանները, հնագիտական առատ նյութը վկայում են հազարամյակներ առաջ Մեծամորում մետաղի ձուլման գործի դրվածքի, մշակույթի, արհեստագործության, շինարվեստի զարգացման բարձր մակարդակի մասին: Ուշագրավ են աստղագիտական նշանակության գտածոները: Ուսումնասիրությունների արդյունքներով հավաստվում է, որ մ. թ. ա. 2800—2600 թվականներին այդտեղ դիտարկվել է ամենապայծառ աստղի՝ Սիրիուսի ծագումը (որի երևան գալը կապվել է նոր տարվա սկզբի հետ և երկրպագվել): Ի դեպ, Հին Հայաստանում աստղագիտության զարգացման մասին է ասում նաև դեռևս մ. թ. ա. 2492 թվականից Հայոց շարժական (1084 թվականից՝ անշարժ) տոմարի գոյությունը:

Նույն դարաշրջանի արդյունք են Արագած լեռան լանջերին և Սևանի ավազանում հայտնաբերված բերդշեները (Հոռոմ, Թղիթ, Գառնահովիտ, Լճաշեն, Ծաղկահովիտ, Սառնաղբյուր, Մոտկանաբերդ), որոնք իրականացված են խոշոր անմշակ քարերից՝ կիկլոպյան կոչվող շարվածքով:

Ամրոց-բնակատեղիները և բերդշեները աչքի են ընկել իրենց բնական և արհեստական պաշտպանական համակարգերով՝ տեղադրվել են գետերով և կիրճերով եզերված անառիկ բլուրների և ժայռազանգվածների վրա, շրջափակվել բուրգերով և աշտարակներով ուժեղացված պարիսպներով, ունեցել են ստորգետնյա գաղտնուղիներ:

Բրոնզի և նոր քարե դարաշրջաններում Հայկական բարձրավանդակում լայն տարածում գտան մեծաքարե (մեգալիթյան) կառույցները՝ մենաքարերը, կրոմլեխները, դոլմենները (Սիսիանի Զորաց դաշտ, Շամիրամ, Օշական): Դրանց շարքին են դասվում իրենց տեսակի մեջ եզակի «վիշապներ» կոչվող կոթողները՝ կերտված միակտոր քարից (մինչև 5 մ երկարությամբ) ձկան տեսքով՝ պատված խորհրդանշական պատկերներով: Հանդիսանալով ջրի պաշտամունքը կերպավորող կուռքեր, դրանք հայտնաբերվել են աղբյուրների ակունքների, ջրանցքների, ջրամբարների մերձակայքում (Գեղամա լեռներում, Սևանա լճի հյուսիսարևելյան ափին, Արագածի լանջերին):

Մ. թ. ա. I հազարամյակում են կազմավորվել և ծաղկում ապրել այնպիսի հնագույն, մեծարժեք ճարտարապետական համալիրներ, ինչպիսիք են՝ Էրեբունին (Արին Բերդ), Թեյշեբաինին (Թեշիբաինի, Կարմիր Բլուր), Արգիշտիխինիլին: Բաղկացած լինելով ամրոցից և բնակատեղիից, դրանք ունեցել են ուղղագիծ կանոնավոր հատակագիծ, աչքի ընկել կառուցապատման և փողոցային ցանցի հստակ համակարգով: Էրեբունիի և Թեյշեբաինիի մնացորդները գտնվում են Երևան քաղաքի տարածքում, իսկ Արգիշտիխինիլիինը՝ Հոկտեմբերյանի շրջանի Նոր Արմավիր և Հայկավան գյուղերին մերձակա բարձունքների վրա:

1950 թվականին Էրեբունիի պեղումների ժամանակ գտնվեց Երևանի ծննդյան վկայագիրը, որը մոտ 3000-ամյա լռությունից հետո սկսեց խոսել սեպագրերի լեզվով՝ հավաստելով, որ Էրեբունին հիմնադրվել է մ. թ. ա. 782 թվականին Արգիշտի Ա թագավորի կողմից. «Խալդի աստծո մեծությամբ Արգիշտին, Մենուայի որդին, այս հոյակապ ամրոցը կառուցեց, անվանեց Էրեբունի, ի հզորություն Բիայնիլիի, ի սարսափ թշնամիներին» (սեպագիր արձանագրություն-վկայագրի կրկնօրինակը կարելի է տեսնել Լենինի հրապարակին հարող մասում): Նշանակում է մայրաքաղաք Երևանն արդեն 2770 տարեկան է: 1968 թ. հանդիսավորապես նշվեց նրա ծննդյան 2750-ամյակը, և այդ առիթով հենց ամրոցի մատույցներում ստեղծվեց պեղումներով հայտնաբերված նյութերն ու Էրեբունիի հարուստ պատմությունն ամփոփող հիանալի թանգարան: Ամրոցին ծանոթանալուց առաջ անպայման այցելեք մշակույթի այդ կարևոր օջախը:

Էրեբունին տարածված է Արին Բերդ բլրի շուրջը, որի գագաթին պահպանվել է պարսպապատ միջնաբերդը՝ եռանկյունաձև շրջագծով: Այն բաղ-

կացած է եղել որոշակիորեն արտահայտված պալատական, պաշտամունքային և տնտեսական մասերից: Ուշագրավ է, որ հանդիսավոր, պաշտոնական հարկաբաժինը բացվել է դեպի Արարատ և Արագած լեռների համայնապատկերը: Էրեբունիում կյանքը շարունակվել է գրեթե անընդմեջ՝ ընդհուպ մինչև ժամանակակից Երևանը, որը ժառանգել է ոչ միայն նրա հարուստ և բազմաբովանդակ մշակույթը, ավանդույթները, այլև անվանումը՝ Էրեբունի—Երևան անցման ճանապարհով (վերջինս, իհարկե, չի սպառնում աստվածաշնչյան այն ավանդության գոյությանը, ըստ որի երբ Նոյ նահապետը փրկվելով համաշխարհային ջրհեղեղից, Արարատի գագաթից առաջին անգամ ցամաք է տեսնում, ուրախությունից բացականչում է՝ «երեվա՛ց»: Այդտեղից էլ՝ Երևան անունը):

Եթե Էրեբունին եղել է ռազմավարչական կենտրոն, ապա Թեյշեբաինին (մ. թ. ա. VII—VI դարեր) առավելապես ունեցել է տնտեսական նշանակություն, որի մասին են վկայում երկհարկանի միջնաբերդի առաջին հարկաբաժիններում բացված պահեստային շինությունները, մթերանոցները, արհեստանոցները: Զարմանք են պատճառում գինու մառանների ընդարձակությունը և հսկայական տարողությամբ (700—900 լ) կարասների առատությունը: Դա ցույց է տալիս, որ դեռևս մ. թ. ա. IX—VII դարերում Հայաստանում այգեգործությունը և գինեգործությունը զարգացման բարձր մակարդակի վրա են գտնվել: Այդ մասին վկայում են նաև ասորական սեպագիր արձանագրությունները, հին հույն պատմիչներ Հերոդոտի, Քսենեփոնի, Ստրաբոնի, V դարի հայ պատմիչ Ագաթանգեղոսի հիշատակությունները, գինու և չորացված մրգեղենի մեծ չափով արտահանման մասին տեղեկությունները: Այդ բարձր մակարդակի արտահայտություն են Գառնիի, Դվինի, Զվարթնոցի քանդակները և, հատկապես, Ախթամարի տաճարի պատկերագրության մեջ տեղ գտած այգեմշակման, գինու պատրաստման, թագավորական խնջույքի և այլ տեսարանները:

Թեյշեբաինիի կործանման պատճառը բացի սկյութների և բնիկ ցեղերի ավերումներից եղել է, թերևս ավելի շատ, հրդեհը, որի մոխիրների տակ պահպանվել է հնագիտական այն հարուստ նյութը (այդ թվում՝ գարու, վարսակի, ցորենի, խաղողի, պտուղների և այլ մնացորդներ, որոնք սովորական պայմաններում կարող էին չպահպանվել), որ երևան եկավ 1939—1970 թթ. պեղումների ժամանակ (այդ իմաստով Թեյշեբաինին մի յուրահատուկ «Հայկական Պոմպեյ» է):

Արգիշտիխինիլին (հիմնադրված մ. թ. ա. մոտ 776 թ.)՝ ի տարբերություն Էրեբունիի և Թեյշեբաինիի, ունեցել է երկու միջնաբերդ եռաշարք պարիսպներով: Քաղաքի պաշտպանական, պալատական, պաշտամունքային և տնտեսական կառույցների մասին տվյալներ են պարունակում քաղաքի հիմնադիր նույն Արգիշտի Ա թագավորի և նրա հետնորդների մեծաթիվ սեպագիր արձանագրությունները:

Հնագույն հայկական դարաշրջանի շինարարական շատ ավանդույթներ, քաղաքաշինական և կառուցողական ձևեր՝ հատկապես քարի մշակման բարձր կուլտուրան, բնակավայրի տեղի ընտրության և հարմարեցման ուսանելի փորձը փոխանցվեցին հայ ճարտարապետության հաջորդ փուլեր:

Մ. թ. ա. VII—VI դարերում Երվանդունիների հայկական պետական կազմավորմամբ հայ ժողովուրդը թևակոխեց տնտեսական և մշակութային զարգացման նոր շրջան, որը սակայն խաթարվեց՝ երկիրը սկզբում Մարաստանի, ապա Պարսկաստանի կողմից նվաճվելու հետևանքով:

Այդ դարաշրջանի հայկական գյուղական տների մասին պատկերացում են տալիս Քսենեփոնի տեղեկությունները, որոնց համաձայն Հայաստանի հարավային շրջաններում տները եղել են աշտարակաձև, իսկ հյուսիսում՝ գետնափոր, ծածկի մեջ ունենալով բացվածք, որտեղից թափանցում էր լույսը, և մարդիկ ներսուդուրս էին անում դնովի աստիճաններով (խոսքը վերաբերում է հազարաշեն կոչվող ժողովրդական բնակելի տան՝ գլխատան պարզունակ, դեռևս անկատար նախօրինակներին):

Մ. թ. ա. III դ. վերջին տասնամյակներում Հայաստանը մտավ Սելևկյան պետության կազմի մեջ, որով ակտիվորեն ներքաշվեց հելլենիստական մշա-

կույթի ազդեցության ոլորտը: Հայկական պետականությունը վերականգնվեց Արտաշեսյանների հարստության հիմնադիր Արտաշես Ա թագավորի (մ. թ. ա. 189—160 թթ.) ժամանակ: Հայաստանը վերելք ապրեց հատկապես Տիգրան Մեծի թագավորության տարիներին (մ. թ. ա. 95—55 թթ.)՝ դառնալով Հին աշխարհի առաջնակարգ երկրներից մեկը:

Այդ շրջանում հատկապես ծաղկում ապրեց քաղաքաշինությունը: Հիմնադրվեցին Արտաշատ, Արմավիր, Երվանդաշատ, Տիգրանակերտ, Վաղարշապատ և այլ քաղաքներ, որոնց հորինվածքներում դրսևորվում են հելլենիստական քաղաքաշինության սկզբունքները: Պլուտարքոսի և Ստրաբոնի տեղեկությունների համաձայն՝ Արտաշատ քաղաքի («Հայաստանի Կարթագեն») տեղի ընտրությանը և հիմնադրմանը մասնակցել է Հայաստանում ապաստանած Կարթագենցի զորավար Հաննիբալը: Տիգրանին փոխարինած նրա որդի Արտավազդ Բ-ն (մ. թ. ա. 55—34 թթ.) հելլենիստական մշակույթի խոշոր ներկայացուցիչ էր: Պլուտարքոսի վկայությամբ նա ճառերի, ողբերգությունների և պատմական երկերի հեղինակ էր: Տիգրանակերտում և Արտաշատում գործել են հունական տիպի թատրոններ: Պարթևական թագավորության հետ մ. թ. ա. 53 թ. կնքված դաշինքի առիթով կազմակերպված հանդիսության ժամանակ Արտաշատ մայրաքաղաքում հունարեն լեզվով բեմադրվել է Էվրիպիդեսի «Բաքոսուհիներ» ողբերգությունը:

Արտաշատ և Արմավիր քաղաքների վերջին տասնամյակներում կատարված պեղումները ի հայտ բերեցին ճարտարապետական, հնագիտական, մոնումենտալ արվեստին վերաբերող առատ նյութ, ընդլայնելով պատկերացումները Հայաստանում հելլենիստական մշակույթի տարածման շրջանակների մասին, նյութականացնելով այդ քաղաքների վերաբերյալ մատենագրական տեղեկությունները:

Հելլենիստական դարաշրջանի կարևորագույն հուշարձաններից է Աբովյանի շրջանի Գառնի գյուղի ամրոցը (մ. թ. ա. III—II դարեր), որն, ինչպես տեղեկացնում է պատմահայր Մովսես Խորենացին (V դ.), հանդիսացել է Արշակունիների արքունական ամառանոցը: Այն ներշնչող և վեհացնող տպավորությունը, որ ստացվում է Գառնիի ճանապարհին՝ Գեղամա նախալեռների բարձունքներից դեպի ձյունափառ Արարատները բացվող տեսարանից (շրջանակված Չարենցի կամարով ու չարենցյան նվիրական խոսքերով՝ «Աշխարհ անցիր, Արարատի նման ճերմակ գագաթ չկա...»), շարունակում է ուղեկցել Գառնի այցելողներին նաև Գառնիի միջավայրում:

Ամրոցը տեղադրված է գեղատեսիլ եռանկյունաձև հրվանդանի վրա, որը երկու կողմից պաշտպանված է խոր կիրճերով, իսկ հյուսիսային կողմից շրջափակված է բազալտե հսկայական բլոկներից շարված ամրակուռ պարիսպներով: Ներսում գտնվում են հեթանոսական տաճարը, արքունական պալատի, բաղնիքի, բնակելի հարկաբաժինների մնացորդները, որոնցից առավել արժեքավորը տաճարն է՝ Սովետական Միության տարածքում ամբողջական ձևով պահպանված եզակի անտիկ հուշարձանը: Ամրոցի որմնաքարերից մեկի հունարեն արձանագրության համաձայն այն կառուցվել է 77 թվականին՝ բարենորոգչական և շինարարական գործունեությամբ աչքի ընկած, Արշակունիների հարստության հիմնադիր Տրդատ Ա թագավորի կողմից: Պերիպտեր տիպին պատկանող տաճարի չորս ճակատները եզերված են հունական օրդերային սյունաշարերով, հարդարված բազմաբնույթ, անկրկնելի, հմայիչ զարդաքանդակներով, որոնք իրենց պլաստիկությամբ, հյութեղությամբ, կենսալիությամբ, թվում է, ոչ թե քանդակված են, այլ ձուլված կամ ծեփված:

Տաճարն ավերվել է 1679 թ. ահեղ երկրաշարժից: Փլատակներից մաքրվել է 1909—1911 թվականներին ակադեմիկոս Ն. Մառի ղեկավարությամբ: 1930-ական թվականներին ճարտարապետ Ն. Բունիաթյանը կազմել է վերակազմության նախագիծը: Մոտ 300 տարի գտնվելով ավերակ վիճակում, այն այսօր այցելուներին հառնում է իր ողջ վեհությամբ՝ շնորհիվ 1969—1974 թթ. վերականգնման, որ իրա-

կանացվել է ճարտարապետ Ա. Սահինյանի վերակազմությամբ և մասնագիտական հմուտ ղեկավարությամբ:

Գառնիի տաճարի գեղարվեստական արտահայտչականության ուժը ոչ միայն ճարտարապետական և կառուցքային ճշմարիտ ձևերի, այլև ընդհանուր հորինվածքում և առանձին մանրամասերում գոյություն ունեցող համաչափական և համամասնական ներդաշնակ կապի մեջ է: Այդ կապի հիմքում ընկած է անտիկ աշխարհում լայնորեն տարածված «ոսկե հատման» հարաբերությունը (Ա. Սահինյան):

Հորինվածքային ձևերի համաչափական կապի հատկանիշը փոխանցվելով սերնդից սերունդ, կազմել է հայ ճարտարապետության բնութագրական կողմերից մեկը՝ ցայտուն դրսևորումներ գտնելով հատկապես VII դ. գմբեթավոր եկեղեցիներում և X—XIII դդ. վանքային համալիրներում:

Քաղաքացիական ճարտարապետության վաղագույն, ուշագրավ օրինակներից է Գառնիի բաղնիքը, որը բաղկացած է եղել հինգ բաժնից (նախասրահ-հանդերձարան, լողարաններ և ջեռուցարան): Այն հատկապես արժեքավորվում է շնորհիվ նախասրահ-հանդերձարանի հատակի խճանկարի, որի թեման վերցված է հունական դիցաբանությունից: Խճանկարն ունի հունարեն խորհրդավոր մակագրություն. «Աշխատեցինք՝ ոչինչ. չստանալով»:

Գառնիի միջավայրը ճարտարապետական և բնական հուշարձանների մի հիասքանչ բույլ է՝ ներկայացված, բացի բուն Գառնիի հուշարձաններից, Գեղարդով, Հավուց Թառի Ամենափրկիչով, Աղջոց վանքով և, իհարկե, հռչակավոր «Խոսրովի անտառով» (ներկայումս՝ Խոսրովի պետական արգելոց): Վերջինս Գառնիի կրտսեր ժամանակակիցն է, հիմնադրված Խոսրով Բ Կոտակ թագավորի (332—338 թթ.) կողմից, որպես որսազվարճության և ռազմական վարժանքների վայր: Արգելոցն իր անկրկնելի բնությամբ, կենդանական և բուսական հազվագյուտ տեսակներով ստացել է արժանի ճանաչում:

Մ. թ. ա. VI դարից մինչև մ. թ. ա. III դարն ընկած ժամանակի հայ մշակույթը հանդիսացավ այն հուսալի և ամուր պատվանդանը, որի վրա բարձրացավ միջնադարյան Հայաստանի կենսահաստատ և ինքնատիպ արվեստը:

301 թ. Հայաստանը քրիստոնեությունն ընդունեց որպես պետական կրոն: Այդ փաստը դիտվում է որպես ոչ այնքան կրոնական, որքան սոցիալ-քաղաքական իրողություն, որը կարևոր նշանակություն ունեցավ երկրում պետականության հաստատման, տնտեսության ու մշակույթի զարգացման համար: Նոր պաշտամունքի անհրաժեշտությամբ պայմանավորված, սկզբնավորվեցին մոնումենտալ հայ ճարտարապետության առաջնակարգ շատ ստեղծագործություններ:

Մի կողմից հարևան պետությունների՝ Պարսկաստանի, Բյուզանդիայի, Արաբական խալիֆության դեմ կենաց ու մահվան պայքար, մյուս կողմից՝ ազգային ինքնագիտակցության, ազգային ոգու անխաթար պահպանման ճիգեր՝ ահա թե ինչով է բնութագրվում այդ ժամանակաշրջանը: Եվ ոչինչ այնպես սատար չեղավ հայ ժողովրդին այդ ծանր պայքարում, ինչպես 405 թվականին Մեսրոպ Մաշտոցի կողմից արված հայ գրերի գյուտը, որը հանդիսացավ նաև առաջադիմության հզոր ազդակ մտածողության և ստեղծագործական գործունեության բոլոր բնագավառներում: Դրա խոսուն վկաներն են Երևանի Մ. Մաշտոցի անվան Մատենադարանի մոտ 14 հազար հայերեն ձեռագիր-գանձերը, այդ թվում՝ V—XVIII դարերի պատմագրական, փիլիսոփայական, մաթեմատիկական, աշխարհագրական, բժշկական և այլ բնույթի բազմաթիվ գլուխգործոցներ, որոնք անցել են դարը փորձությունների երկար ու դժվարին ճանապարհ՝ բաժանելով հայրենի ժողովրդի ճակատագիրը: Ձեռագրական հավաքածուներում շատ կան Հին աշխարհի և միջնադարի հունական, ասորական, սիրիական և այլ գրչությունների թարգմանական հուշարձաններ, որոնց մի մասի բնօրինակները չեն պահպանվել, և դրանք հայտնի են միայն հայերեն թարգմանություններով:

Մատենադարանը լոկ ձեռագրերի և մատյանների հավաքածու-պահոց չէ, այն միաժամանակ գիտահետազոտական և մշակութային բուռն կյանքով

ապրող հաստատություն է: Նրա շենքի առջև Մ. Մաշտոցի արձանն է՝ հայ այբուբենի երկաթագիր տառերով, ձախակողմյան ֆոնի վրա փորագրված է հայերեն գրված առաջին նախադասությունը. «Ճանաչել զիմաստութիւն եւ զխրատ, իմանալ զբանս հանճարոյ»:

Վաղ ֆեոդալական դարաշրջանի քաղաքաշինության ուշագրավ օրինակ է Հայաստանի հնագույն մայրաքաղաք Դվինը, որի մնացորդները գտնվում են Արտաշատի շրջանում: Քաղաքը բաղկացած է եղել միջնաբերդից, բուն քաղաքից և արվարձաններից: Միջնաբերդը, որտեղ գտնվել է Արշակունի թագավորների պալատը (IV դ.), շրջափակվել է ջրախանդակով պաշտպանված հաստահեղույս կրկնակի պարիսպներով: Նրանցից արևմուտք գտնվել է կենտրոնական թաղամասը՝ կաթողիկոսական պալատով, եկեղեցիներով և օժանդակ շինություններով: Հայտնաբերված բազմաբնույթ, արժեքավոր արհեստագործական իրերը, զարդեղենը, կահկարասին, քանդակները, կոթողները, դրամները վկայում են քաղաքի երբեմնի մշակութային և սոցիալ-տնտեսական բուռն կյանքի մասին:

IV—V դարերը բնութագրվում են հիմնականում հայ մոնումենտալ ճարտարապետության ազգային նկարագրի որոնման և կազմավորման ճիգերով: Այդ դարերի պաշտամունքային ճարտարապետությունը առավելապես ներկայանում է միանավ (Լեռնակերտ, Թանահատ, Կառնուտ, Գառնի, Կուրթան, Օձուն, Գյուլագարակ, Ջառջառիս, Փարպի) և եռանավ (Երերույք, Քասաղ, Աշտարակ, Դվին, Եղվարդ, Աղց, Կողբ) դահլիճային եկեղեցիներով, որոնք հանդես են գալիս բազմաթիվ տարբերակներով:

Եռանավ դահլիճների մի մասը (Երերույք, Աշտարակ, ենթադրվում է նաև Դվինը) ունեցել է այսպես կոչված «բազիլիկային կտրվածք», այսինքըն միջին նավը բարձր է եղել եզրայիններից և ծածկվել է առանձին: Մյուսներում (Քասաղ, Աղց, Կողբ, Եղվարդ) երեք նավն էլ առնվել են ընդհանուր երկթեք կտուրի տակ («արևելյան տիպ»): Այդ տիպի եկեղեցիների գագաթը և, ընդհանրապես, վաղքրիստոնեական ճարտարապետության հանգուցային հուշարձաններից մեկը Անիի շրջանի Անիպեմզա ավանի եզրին գտնվող Երերույքի բազիլիկն է (V դ), որը, բացի արևելյան զույգ ավանդատներից, մեկական կրկնահարկ սենյակներ ունի արևմտյան անկյունային մասերում և երեք կողմից եզերված է եղել բաց սյունասրահներով: Հուշարձանը գերում է իր կուռ և ներդաշնակ հորինվածքով, ճակատների զուսպ և տպավորիչ մշակումներով:

Բացի դահլիճային տիպի եկեղեցիներից IV—V դարերում Հայաստանում կառուցվում էին նաև գմբեթավոր եկեղեցիներ (Էջմիածնի Մայր տաճար, Ողջաբերդ, Շաղաթ, Տեկոր), սակայն դրանց «զանգվածային» շինարարությունը սկսվել է VI—VII դարերից, երբ հայ մոնումենտալ ճարտարապետությունն ապրում էր իր հասունության և կատարելության հաստատման դարաշրջանը:

Հայ քանքարաշատ վարպետները գմբեթի հենարանային համակարգի բազմապիսի հուսալի լուծումներ են գտել: Լայնորեն տարածված գմբեթավոր բազիլիկներում (Օձուն, Գայանե, Կումայրի) և դրանց եռախորան տարբերակներում (Դվին, Թալին) գմբեթի ծանրությունն իրենց վրա են վերցնում աղոթասրահի միջին մասում առանձին կանգնած չորս հզոր հենարանները: Օձունի և Գայանեի եկեղեցիները իրենց կուռ և պատճառաբանված հորինվածքով դասական կատարելության նմուշներ են: Թալինի եկեղեցին տպավորիչ է իր գեղարվեստական հատկանիշներով, հարդարանքի պերճությամբ և աշխարհիկ ոգով:

Գմբեթակիր հենարանները աղոթասրահը տրոհելով մասերի, նեղացնում էին ծիսակարգի ունկընդրման պայմանները: Այդ «պակասությունից» զերծ են զուտ հայկական երևույթ հանդիսացող գմբեթավոր դահլիճները (Զովունի, Պտղնի, Արուճ, Դդմաշեն), որոնցում գմբեթը հենվում է երկայնական պատերին կից որմնամույթերի վրա: Լայն ճանաչում ունեն Պտղնիի և Արուճի եկեղեցիները, որոնցից առաջինն արժեքավորվում է հատկապես գեղարվեստական հարդարանքով, երկրորդը՝ ներքին տարածության վեհությամբ, խորանի բարձրարվեստ որմնանկարներով, որոնք Թալինի, Լմբա-

տավանքի, Կոշի, Զորավարի և այլ հուշարձանների որմնանկարների հետ մեկ անգամ ևս հերքում են այն կարծիքը, թե որմնանկարչությունը վաղմիջնադարյան Հայաստանում տարածում չգտած բնագավառ է:

Գմբեթավոր դահլիճի հորինվածքը, լինելով վաղմիջնադարյան պաշտամունքային շենքերի շատ տարածված և կենսունակ տիպերից, լայնորեն կիրառվեց նաև միջնադարի հետագա փուլերում:

Հայկական հնագույն կենտրոնագմբեթ եկեղեցին Էջմիածնի Մայր տաճարն է՝ համայն քրիստոնեական ճարտարապետության հանգուցային հուշարձաններից մեկը: Ըստ մատենագրական տեղեկությունների (Ագաթանգեղոս, Ղազար Փարպեցի) այն կառուցվել է Տրդատ Գ թագավորի և Գրիգոր Լուսավորչի կողմից (հիմնովին վերականգնվել է 484 թ. Հայաստանի կառավարիչ Վահան Մամիկոնյանի օրոք): Մայր տաճարի կառուցումով հիմք դրվեց հոգևոր և կրթամշակութային այն կարևոր օջախին, որը կոչված էր անփոխարինելի դեր կատարելու հայ ժողովրդի ճակատագրում: Հայկական հողի վրա դեռևս V դարում Էջմիածնում՝ Մայր տաճարի հովանու տակ են ծնվել մեսրոպատառ առաջին դպրոցը, առաջին մատենադարանը, առաջին գրչության կենտրոնը, հետագայում՝ առաջին տպարանը... Մայր տաճարի միջավայրում են կառուցվել հայ ճարտարապետության ամենաաչքի ընկնող հուշարձանները՝ Զվարթնոցը, Հռիփսիմեն, Գայանեն: Էջմիածինը դարեր շարունակ հանդիսացավ պետականությունից զուրկ և աշխարհով մեկ ցրված հայերի հոգևոր-գաղափարախոսական կենտրոնը, հայապահպանման նեցուկը, հայ ժողովրդի ինքնաճանաչման ու ինքնահաստատման զորեղ ուժը:

Մայր տաճարը հատակագծում պայտաձև խորաններով քառակուսի է, որի միջին մասում գմբեթակիր չորս մույթերն են: Այդ հորինվածքը փոքր-ինչ ավելի ուշ կիրառություն գտավ նաև Բագարանի Ս. Թեոդորոս եկեղեցում (624—631 թթ.): Էջմիածին-Բագարան գմբեթակիր չորս մույթերով քառախորան տիպը արևմտաեվրոպական գիտնականների (Հ. Ստրժիգովսկի, Ջ. Դիմիտրոկալիս, Վ. Արսլան) կարծիքով փոխանցվել է Եվրոպա՝ իր կնիքը դնելով մի շարք հուշարձանների (Կոստանդնուպոլսի Նեա, Միլանի Սան Սատիրո, Ֆրանսիայի Ժերմինի դե Պրիե) հորինվածքի վրա:

Կենտրոնագմբեթ հուշարձանների ամենատարածված և բազմազան հորինվածքներով հանդես եկող օրինակները դրսից և ներսից խաչաձև հատակագծով փոքրաչափ եկեղեցիներն են՝ միախորան (Շենիկ, Բուժական, Կարմրավոր, Բջնի, Արտաշավան, Լմբատավանք, Արտավազիկ, Կոշ), եռախորան (Թալինի Ս. Աստվածածին, Քրիստափոր, Լուսագյուղի Թուխ Մանուկ, Արզնիի Ս. Մարիամ, Դոբրանտավանք, Հնեվանք, Պեմզաշեն) և քառախորան (Ծովիզ, Արզնիի Ս. Կիրակի, Հոգեվանք, Մանկանոց, Փարպի, Ագարակ) տարբերակներով: Դրանցից առավել հանրահայտ և կատարյալ օրինակներն են՝ Աշտարակի Կարմրավոր, Արթիկի Լմբատավանք և Թալինի Ս. Աստվածածին եկեղեցիները (VII դ.): Բարեբախտաբար Կարմրավորում անաղարտ ձևով պահպանվել է վաղ միջնադարին բնորոշ, սակայն եզակի օրինակներով մեզ հասած կիսագնդաձև կտուրն՝ իր նախնական կղմինդրե ծածկով (Սովետական Հայաստանի տարածքում մյուս օրինակը Արագածի վեցխորանանոց նորահայտ եկեղեցին է): Առանձնահատուկ է Դոբրանտավանքի եկեղեցին, որտեղ գմբեթի հիմքը սովորական քառակուսու փոխարեն ուղղանկյուն է՝ կողմերի 3:4 հարաբերությամբ, իսկ գմբեթարդը կլորի փոխարեն՝ ձվածիր:

Խաչաձև կենտրոնագմբեթ եկեղեցիների զարգացումն ընթացել է ներքին տարածության ընդլայնման և ամբողջացման, ազատ կանգնած հենարաններից հրաժարվելու ճանապարհով: Դա ակնհայտ է Մաստարայի և նույն տիպին պատկանող՝ Արթիկի, Հառիճավանքի, Ոսկեպարի VII դ. եկեղեցիների օրինակով, որոնցում գմբեթը հենվում է խորանների և դրանք իրար հետ կապող լայնաթռիչք տրոմպների վրա, պսակելով ողջ ներքին տարածությունը: Ուշագրավ է, որ Ախթամարի Արծրունիների պալատի (X դ. առաջին կես) կենտրոնական գահադահլիճը, ինչպես ենթադրվում է, ունեցել է Մաստարայի տիպի հուշարձաններին բնորոշ ծածկ՝

պսակված երդիկավոր հսկայածավալ գմբեթով (Ստ. Մնացականյան):

Հուսալիությամբ և երկրաշարժերին դիմագրավելու առավել մեծ ներունակությամբ է օժտված քառախորան հուշարձանների այն տիպը, որում խորանների միջև ընկած անկյունային հանգույցներում գտնվում են սենյակներ, և ներքին քառաթև հորինվածքը արտաքուստ պարփակված է ուղղանկյուն եզրագծով պատերի մեջ: Այդ տիպի առաջնեկը Երևանի հյուսիսարևելյան մասում գտնվող Ավանի տաճարն է՝ կառուցված 591—602 թթ. Հովհան Բագարանցի հակաթոռ կաթողիկոսի կողմից: Այն փաստորեն Երևանի տարածքում գտնվող միջնադարյան ամենաարժեքավոր հուշարձանն է: Նրանից հետո կառուցված նույնատիպ մյուս հուշարձաններում (Հռիփսիմե, Այգեշատի Թարգմանչաց, Գառնահովիտ, Սիսավան, Արամուս, Քոլատակ) անկյունային սենյակները Ավանի կլորի փոխարեն ստանում են քառակուսի կամ ուղղանկյուն հորինվածք, մեծ մասի ճակատներում հանդես են գալիս եռանկյունաձև կամ սեղանաձև կտրվածքով խորշեր: Վերջիններս հնարավորություն են տվել խուսափելու խորանների անկյունային հոծ զանգվածներից, ստեղծելով լույս ու ստվերի հարուստ ու արտահայտիչ խաղ: Նշված տիպի առավել ավարտուն և ամբողջական օրինակը Հռիփսիմեի տաճարն է (618 թ.)՝ հայ ճարտարապետության անզուգական գոհարներից մեկը, որում հորինվածքային ձևերը հասցված են դասական կատարելության, կերպարը կրում է հանդիսավոր, վեհացնող ու ոգեշնչող շեշտ: Տաճարի անվանումը կապվում է Հռիփսիմե նահատակ կույսի անվան հետ: Հռիփսիմյանների մասին լեգենդը (բերված Ագաթանգեղոսի «Հայոց պատմության» մեջ) պատմում է, որ Հռիփսիմեն և իր ընկերուհիները փախչելով Հռոմի Դիոկղետիանոս կայսեր հետապնդումներից, գալիս են Հայաստան և ապաստան գտնում մայրաքաղաք Վաղարշապատի այգիներում: Հայոց Տրդատ թագավորը իմանալով Հռիփսիմեի գեղեցկության մասին, որոշում է կնության առնել նրան: Սակայն խստակրոն կույսը մերժում է հեթանոս արքային և փախչում պալատից դեպի քաղաքի արևելյան կողմը ու պատսպարվում Արտաշատ տանող ճանապարհի մոտի մի քարքարոտ սարավանդում: Բայց շուտով վրա են հասնում թագավորի մարդիկ և դաժանորեն խոշտանգելով՝ այրում են նրան կանթեղների հրով: Տանջամահ են արվում նաև երանելի Գայանեն՝ Հռիփսիմեի խորհրդատուն, և ընկերուհիները՝ Շողակաթն ու մյուսները: Քրիստոնեության տարածման ջատագով Գրիգոր Լուսավորիչը նրանց գերեզմանների վրա կառուցում է վկայարաններ, որոնց տեղում էլ հետագայում բարձրանում են Հռիփսիմեի, Գայանեի, Շողակաթի եկեղեցիները՝ ժառանգելով նահատակ կույսերի անունները:

Երևան-Էջմիածին ավտոմայրուղով անցնելիս, անշուշտ, նկատած կլինեք Զվարթնոցի ուղեցույցը՝ բարձր պատվանդանի վրա խրոխտ կեցվածքով թառած արծիվը, որ ստեղծվել է Ե. Քոչարի և Ռ. Իսրայելյանի համագործակցությամբ: Հենց այդտեղ՝ Էջմիածին քաղաքից 3 կմ հեռավորությամբ, ավտոմայրուղուց ոչ հեռու գտնվում են Զվարթնոց տաճարի ավերակները, որոնք այդ վիճակում էլ տպավորիչ են և վեհություն ու պատկառանք են ներշնչում դիտողին: Պատմական տեղեկությունների համաձայն տաճարը, ինչպես նաև նրանից ոչ հեռու գտնվող կաթողիկոսական պալատը կառուցել է Ներսես Տայեցի կաթողիկոսը (641—661 թթ.), որը շինարարական իր բեղուն գործունեության համար ստացել է «Շինարար» մականունը:

Ասում են, թե տաճարի բացման ծեսին ներկա է եղել բյուզանդական Կոստանդին կայսրը: Տեսնելով չքնաղ կառույցը, գոռոզ կայսրը շլանում է նրա վեհությամբ ու կատարելությամբ և որոշում նույնանման տաճար կառուցել իր մայրաքաղաքում: Սակայն վարպետը հրաժարվում է հայ ժողովրդի փառքի տաճարի նմանակը Բյուզանդիոնում կառուցելուց և ճանապարհին իրեն նետում է ծովը.

«Ու նրանից փառքի տաճարը մնաց,
Որպես ավանդ սերունդներին, դարերին...»:
(Գ. Սարյան)

Լեգենդը զուրկ չէ պատմական հիմքից: Այդ մասին հիշատակում է VII դարի հայ պատմիչ Մովսես Կաղանկատվացին:

VII դարը, որ ծնունդ է տվել շատ ու շատ արժեքավոր հուշարձանների, իրավմամբ համարվում է հայ ճարտարապետության ոսկեդարը (Թ. Թորամանյան): Եթե այդ դարում կառուցված լիներ թեկուզ միայն Զվարթնոցի տաճարը, ապա, միևնույն է, այդ դեպքում ևս ոսկեդար անվանումը միանգամայն հարմար կգար նրան:

Զվարթնոցի տաճարը երկար կյանք չի ունեցել. X դարի վերջերին այն արդեն կործանված էր: Եվ հավետ կմատնվեր մոռացության, եթե մեր դարի սկզբին Թ. Թորամանյանի և իր աշակիցների ջանքերով տաճարի ավերակները չբացվեին հողի թանձր շերտի տակից ու չխոսեին նրա փառահեղ տեսքի մասին: Թ. Թորամանյանի վերակազմության համաձայն տաճարը ներկայանում է որպես ուղղաձիգ առանցքի շուրջ հետզհետե նվազող ծավալներից կազմված կենտրոնագմբեթ եռաստիճան շինություն՝ մոտ 45 մ բարձրությամբ: Գմբեթահարկի ծանրությունն իրենց վրա են կրել խաչաթևերը կազմող խորանների միացման հանգույցներում գտնվող չորս զանգվածեղ մույթերը, որոնցից յուրաքանչյուրի հետևում կան մեկական հզոր սյուներ՝ պսակված թևատարած արծիվներ պատկերող հսկայական խոյակներով: Տաճարի ճակատային հարթությունները, պատուհանները, շքամուտքերը, քիվերը հարդարված են եղել կամարաղեղներով և զարդագոտիներով, որոնց հիմնական մոտիվը կազմել են խաղողի որթատունկը, նռնազարդ ճյուղերը, ծաղկաբույլերն ու զարդանախշերը: Կամարաղեղների միջև գտնվել են տաճարը կառուցողների բարձրաքանդակները՝ աշխատանքային գործիքներով: Դրանցից մեկի վրա պահպանվել է վարպետի անունը՝ Յոհան (Հովհան), որը, ինչպես ենթադրվում է, եղել է գլխավոր վարպետը՝ ճարտարապետը:

Չնայած տաճարի վերակազմության հիմնավորվածությանը, այն առաջ բերեց տարակուսանք և թերահավատություն, որոնք փարատվեցին միայն այն բանից հետո, երբ Ն. Մառի ջանքերով 1906 թ. Անիում Զվարթնոցի նմանօրինակը հանդիսացող Ս. Գրիգոր (Գագկաշեն) տաճարի պեղումների ժամանակ գտնվեց Գագիկ թագավորի արձանը՝ ձեռքին տաճարի մանրակերտը, որում տաճարը պատկերված է նույն հորինվածքով, ինչ որ Զվարթնոցի վերակազմության նախագծում:

Սակայն գիտենք, որ Գագկաշենը կառուցվել է XI դարի սկզբին, երբ Զվարթնոցն արդեն կործանված էր: Այդ դեպքում ինչի՞ հիման վրա է կատարվել Գագկաշենի նմանակումը: Հավանական պետք է համարել, որ այն կառուցելիս Տրդատ ճարտարապետը աչքի առաջ է ունեցել Զվարթնոցի մանրակերտը:

Տաճարի ընդհանուր տեսքի մասին ավելի ամբողջական պատկերացում կարելի է կազմել այցելելով Հայաստանի պատմության պետական թանգարան, որտեղ կարող եք տեսնել նրա մանրակերտը՝ 20 անգամ փոքրացված չափով:

Զվարթնոցը աննախադեպ պաշտամունքային շինություն էր: Այն բնութագրվում է հատակագծային և տարածական կառուցվածքի յուրահատկությամբ, կառուցքային մտահղացման համարձակությամբ, հարդարանքի գեղատեսիլությամբ, իր տեղին և Արարատի համայնապատկերին չափազանց հարմար գտնված մասշտաբով ու նկարագրով: «Ճշմարիտ է, որ այն չունի Պանթեոնի և Ս. Սոֆիայի գմբեթների վիթխարի տրամագիծը և ոչ էլ նրանց մեջ հոսած **ոսկու** հեղեղները կան այստեղ, բայց կա ճարտարապետական այնպիսի հմտություն, որ համաշխարհային ճարտարապետության մեջ հազվագյուտ օրինակ և պսակ է հայի ստեղծագործական տաղանդին» (Թ. Թորամանյան):

Անդրկովկասում հայտնի են զվարթնոցատիպ Բանակի, Լյաքիդի, Իշխանի և արդեն հիշված Գագկաշեն տաճարները: Մեծ թիվ են կազմում այն հուշարձանները, որոնք կրել են Զվարթնոցի ճարտարապետության բարերար ազդեցությունը:

Կենտրոնագմբեթ կառույցների բնորոշ տարբերակ են բազմախորան եկեղեցիները, որոնց հանրահայտ օրինակներն են Եղվարդի Զորավար (661—685 թթ.) և Թալինի շրջանի Իրինդ գյուղի (VII դ.) ութխորանանոց եկեղեցիները: Դրանց ստորին աստիճանը արտաքուստ 18 անհավասար նիստերով պրիզմա է՝ եռանկյունաձև կտրվածքի լայն խորշերով, իսկ վերինը 12 նիստանի թմբուկն է, որ պսակված է եղել բրգաձև վեղարով: Բազմախորան եկեղեցիների ուշագրավ օրինակ է Արագածի վեցխորանանոց եկեղեցին (VI դ.):

Հայկական վաղմիջնադարյան ճարտարապետության մեջ կարևոր տեղ են գրավում մեմորիալ հուշարձանները՝ դամբարանները (Աղց, Գայանեի և Հռիփսիմեի վկայարաններ, Մեսրոպ Մաշտոցի գերեզմանը Օշականում), թևավոր խաչերը (Դվին, Ավան, Զրվեժ, Կողբ), սյունանման կոթողները (Արդվի, Դսեղ, Կողբ, Բրդաձոր, Արուճ, Թալին), կոթող-մահարձանները (Օձուն, Աղուդի), խաչքարերը:

Վաղմիջնադարյան հուշարձանների տեսականին, բնականաբար, միայն պաշտամունքային կամ մեմորիալ հուշարձաններով չի սահմանափակվում: Անշուշտ, կառուցվել են նաև քաղաքացիական շինություններ, որոնք, ցավոք, անհամեմատ վատ են պահպանվել: Դրա պատճառը ոչ միայն մեծամասամբ փայտածածկ և պակաս մոնումենտալ լինելն է, այլև այն, որ առաջին հերթին նրանք էին թիրախ դառնում թշնամական հարձակումների ժամանակ, պաշտամունքային կառույցների համեմատ սակավ էին վերականգնվում: Աչքի ընկնող քաղաքացիական շինություններից են եղել՝ Դվինի արքունական գահադահլիճը, Դվինի, Ավանի, Զվարթնոցի, Արամուսի կաթողիկոսական պալատները, Արուճի Գրիգոր Մամիկոնյանի պալատը, որոնց մեծ մասի մնացորդները բացվել են պեղումներով: Դրանցում հորինվածքային կենտրոնը հանդիսացել է սյունազարդ դահլիճը, որի շուրջը դասավորվել են բնակելի, տնտեսական և օժանդակ համեմատաբար փոքր սենյակները: Սյունազարդ դահլիճների ընդհանուր հորինվածքում և առանձին մանրամասերում դիտելի է ժողովրդական ճարտարապետության հետ ակնհայտ աղերս (հազարաշեն ծածկեր, խոյակներ և այլն):

VIII դ. հենց սկզբից Հայաստանի վրա ծանրացավ արաբական տիրապետության մոտ 200-ամյա լուծը, որն արգելակեց և կասեցրեց ճարտարապետական-շինարարական գործունեության զարգացումը: Հայ ժողովուրդը՝ իր հավաքական կերպարը մարմնավորող Սասունցի Դավթի նման (որ ծառս եղած ձիու վրա՝ թշնամուն հաղթելու վճռականությամբ լի, այնպես վարպետորեն պատկերել է Ե. Քոչարը Երևանի կայարանամերձ հրապարակում) հաճախ է ընդվզել արաբական տիրապետության դեմ, ապստամբության հուժկու ալիքներով սասանել նրա հիմքերը: Արաբական լծից երկիրն ազատագրվեց 885 թվականին, երբ Աշոտ Ա Բագրատունի իշխանաց իշխանը դարձավ Հայոց թագավոր՝ հիմք դնելով Բագրատունիների թագավորությանը: Սկսվեց հայ ժողովրդի պատմության զարգացած միջնադարի փուլը (IX—XIV դդ.), որը մշակույթի՝ հատկապես ճարտարապետության բնագավառում հատկանշական եղավ որոշակի նկարագրով և տեղական առանձնահատկություններով դրսևորվող ճարտարապետական դպրոցների (Արարատյան-Շիրակի, Սյունիքի, Վասպուրականի, Գուգարքի, Արցախի) կազմավորմամբ: Պայմանավորված Հայաստանի տարածքով կատարվող միջազգային առևտրի և արհեստագործության աշխուժացմամբ արտակարգ ծաղկում ապրեց քաղաքաշինությունը: Զարգացան գոյություն ունեցող քաղաքները և գյուղաքաղաքները (Դվին, Վաղարշապատ, Գառնի), ստեղծվեցին նորերը (Լոռե, Բջնի, Կապան): Տնտեսական և քաղաքական տրոհվածության, օտարերկրյա պետությունների չդադարող թշնամական ոտնձգությունների պայմաններում հասկանալի է ողջ երկրով մեկ ամրոցների, պաշտպանական կառույցների ծավալումը, ինչպիսիք էին Ամբերդը, Բջնին, Կայանը, Գագը, Սմբատաբերդը, Որոտնաբերդը: Դրանցից առավել հզորն ու անառիկը Ամբերդն էր՝ Պահլավունիների տոհմական ամրոցը, որի մնացորդները գտնվում են Բյուրական գյուղից 7 կմ դեպի հյուսիս-արևմուտք, խոր ձորերով եզերված եռանկյունաձև բարձունքի գագաթին: Պահպանված են բարձրաբերձ պարիսպների մի հատվածը, իշխանական եռահարկ դղյակի, ջրամբարի, ջրամատակարարման համակարգի, բաղնիքի մնացորդները և Վահրամ Պահլավունի իշխանի 1026 թվականին կառուցած գմբեթավոր եկեղեցին, որը Բջնիի Ս. Աստվածածին եկեղեցու

(1031 թ.) հետ հովհարաձև վեղարով եկեղեցիների վաղագույն օրինակներից է:

Քաղաքաշինական բարձր կուլտուրայի և սկզբունքների նյութականացման լավագույն արտահայտություններ են առանձին թագավորությունների մայրաքաղաքները՝ Լոռեն (Տաշիր-Ձորագետ), Կապանը (Սյունիք), Ախթամարը (Վասպուրական) և, հատկապես, Բագրատունիների մայրաքաղաք Անին: «Հազար ու մի եկեղեցիների» այդ քաղաքում արգասաբեր գործունեություն էր ծավալել ժամանակի ամենատաղանդավոր ճարտարապետներից մեկը՝ մեծահամբավ Տրդատը, որի ստեղծագործությունները՝ Անիի Մայր տաճարը, Գագկաշենը, Արգինայի կաթողիկոսարանը և եկեղեցին, հայ ճարտարապետության առաջնակարգ ստեղծագործություններից են (Տրդատի մեծագործությունների թվին է դասվում նաև 989 թ. Կոստանդնուպոլսի Ս. Սոֆիայի տաճարի երկրաշարժից տուժած գմբեթի վերականգնումը, որի մասին տեղեկացնում է X դ. հայ պատմագրության նշանավոր դեմքերից մեկը՝ Ստեփանոս Տարոնացի Ասողիկը): Ի դեպ, ավստրիացի գիտնական Հ. Ստրժիգովսկու կարծիքով, Անիի Մայր տաճարի ներսույթի լուծման մեջ կիրառվել են հորինվածքային այնպիսի ձևեր ու հնարքներ, որոնք ավելի ուշ հանդիպում են գոթական ճարտարապետության մեջ:

Զարգացած միջնադարի ճարտարապետության ամենաշքեղ ու խորունկ դրսևորումները վանքային համալիրներն են՝ բազմատեսակ, իմաստալից հորինվածքներով, մեկը մյուսից ուշագրավ, հետաքրքիր և ինքնատիպ կառույցներով: Դրանք բոլորն էլ կրում են խոր անհատականության կնիք, աչքի ընկնում հորինվածքային բարձր հատկանիշներով: Վանքային համալիրները ոչ միայն հոգևոր-պաշտամունքային կենտրոններ էին, այլև կարևոր դեր էին կատարում կրթության, մշակութային-լուսավորական բնագավառներում: Դրանցից շատերը գրչության նշանավոր օջախներ էին, որտեղ գրվել, նկարազարդվել և ընդօրինակվել են հայերեն արժեքավոր շատ ձեռագրեր, որոնք այսօր զարդարում են Երևանի Մ. Մաշտոցի անվան Մատենադարանը, Վենետիկի և Վիեննայի Մխիթարյանների, Երուսաղեմի Ս. Հակոբյանց վանքի, Նոր Ջուղայի պատրիարքարանի, Լոնդոնի Բրիտանական թանգարանի և այլ ձեռագրական հավաքածուները:

Հայ մատենագրության և գրչության արվեստի հանրաճանաչ կենտրոն է եղել Հաղպատի վանքը, որտեղ արգասաբեր գործունեություն են ծավալել գիտնական, մատենագիր Դավիթ Քոբայրեցին, բանաստեղծ, քերական Հովհաննես Երզնկացի Ծործորեցին (Պլուզ), իրավագետ Դավիթ Ալավկա որդին և ուրիշներ: Նրա խուցերից մեկում է ընդօրինակվել Հաղպատի հռչակավոր ավետարանը (1211 թ.): Այդտեղ կրոնավորել է մեծաքանքար Սայաթ-Նովան.

Հաղպատի լուսարար Սայաթ-Նովեն իմ,
Մե կանթեղս վառելու ձեթ չունիմ...

Վանքային համալիրների կրթամշակութային ակտիվ գործունեությամբ է պայմանավորված դրանցից շատերում (Սանահին, Հաղպատ, Գոշավանք, Սաղմոսավանք, Տաթև, Գլաձոր) գրատուն- մատենադարանների, հոգևոր դպրոցների, համալսարանների գոյությունը: Բարձր համարում են ունեցել Սանահինի, Տաթևի և, հատկապես, Գլաձորի համալսարանները: Վերջինս (հիմնադրված 1282 թ.) իր կրթամշակութային և գիտական գործունեությամբ, հասարակական կյանքում խաղացած մեծ դերով ժամանակակիցների կողմից վաստակել է «երկրորդ Աթենք պանծալի», «մեծ դպրատուն», «գերհռչակ համալսարան» անվանումները: Գլաձորի հետ են կապված հայ մշակույթի շատ նշանավոր գործիչների՝ Ներսես Մշեցու, Եսայ Նչեցու, Ստեփանոս Օրբելյանի, Հովհաննես Որոտնեցու, Մոմիկի, Թորոս Տարոնացու, Մխիթար Սասնեցու, Հովհաննես Արճիսեցու, Խաչատուր Կեչառեցու անունները: Այդտեղ գրվել և նկարազարդվել են տասնյակ ձեռագիր մատյաններ:

Որպես ճարտարապետական ավանդույթների ժառանգորդության և հաջորդակցության արտահայտություն զարգացած միջնադարի ճարտարապետության մեջ՝ հատկապես նրա վաղ փուլերում, լայնորեն կիրառվում են վաղմիջնադարյան հուշարձանների հատակագծային և ծավալատարածական շատ ձևեր (Վ. Հարությունյան): Դրանցում գերակշռում են վաղ միջնադարում լայնորեն հայտնի միանավ դահլիճների (Դսեղի Բարձրաքաշ, Ջուխտակ վանք, Քոբայր, Նորավանք, Հոռոմայր), գմբեթավոր դահլիճների (Մարմաշեն, Բջնի, Կեչառիս, Նորադուս, Հաղպատ), եռախորան և քառախորան (Կոթավանք, Մաքենյաց, Որոտնավանք, Մասրաց Անապատ, Գնդեվանք, Վանեվան, Ցախաց Քար), կենտրոնագմբեթ (Սանահին, Մարմաշեն) եկեղեցիների տարբերակները, որոնք սակայն հեռու են ուղղակի կրկնություններից:

Նոր դարաշրջանը առաջադրում է իր գեղագիտական-հորինվածքային սկզբունքները: Ավելի են կարևորվում հուշարձանների ճակատային հարթությունների պլաստիկական մշակումները, քարի գեղազարդող հատկանիշները, բազմագունությունը, որմնանկարչական արվեստի հնարավորությունները, համաչափական և համամասնական կապը, փոխպայմանավորվածությունը, դիտողական ընկալման լավագույն պայմանները, շրջապատող միջավայրի հետ միասնությունը: Սեղմվում են եկեղեցիների հորիզոնական չափերը, դրա փոխարեն շեշտվում են ուղղաձիգ համաչափությունները: Կարևոր նշանակություն է տրվում կառույցների հակաերկրաշարժային միջոցառումներին, ձայնական և հնչողական հատկանիշներին:

Վանքային համալիրներում իր դիրքով և զանգվածով իշխողը գլխավոր եկեղեցին է, որին ստորադաս են մյուս շինությունները՝ այդ թվում սովորաբար վերասլաց համաչափություններով աչքի ընկնող զանգակատները: Ասվածը միանգամայն ակնհայտ է Տաթևի, Սանահինի, Հաղպատի, Գոշավանքի և այլ վանքային համալիրների օրինակով: Տաթևի վանքի Պողոս-Պետրոս եկեղեցին (895—906 թթ.) Սյունիքի ճարտարապետական դպրոցի ամենաաչքի ընկնող ստեղծագործությունն է, որը վերարտադրում է վաղմիջնադարյան գմբեթավոր բազիլիկների (Օձուն, Գայանե) եզակի տարբերակը՝ հանդիսանալով գմբեթավոր բազիլիկից խաչագմբեթային տիպին (որն ավելի ուշ լայն տարածում ստացավ) անցման շղթայի միջանկյալ օղակներից մեկը (Հ. Խալփախչյան):

Սանահինի և Հաղպատի վանքերը կազմավորվել են մի քանի հարյուրամյակների ընթացքում, շինարարական մի քանի փուլերով, բնականաբար, ոչ միասնական մտահղացմամբ և շինարար վարպետների տարբեր սերունդների ջանքերով: Սակայն դա չի խանգարել, որ երկու համալիրներն էլ լինեն ամբողջական, աչքի ընկնեն միասնական և փոխշաղկապված հորինվածքով, ոճական և գեղարվեստական ընդհանրությամբ, տարածական հավասարակշռվածությամբ: Համալիրների կազմավորման այդ հատկանիշը, որ հատուկ է հայ ճարտարապետությանն ընդհանրապես, արդյունք է յուրաքանչյուր նոր կառույցի իրականացման ժամանակ արդեն գոյություն ունեցողների հետ հաշվի նստելու, ճարտարապետական-գեղարվեստական ձևերի ու հնարքների ժառանգորդության և հաջորդական փոխանցման, բարձր վարպետության և նվիրումի: Սանահինի և Հաղպատի վանքերի գլխավոր եկեղեցիները՝ Ամենափրկիչը (966 թ.) և Ս. Նշանը (976—991 թթ.) արևելք-արևմուտք փոքր-ինչ ձգված, ներքուստ խաչաձև, արտաքուստ ուղղանկյուն գմբեթավոր կառույցներ են, որոնք նշված տիպի վաղագույն կիրառություններից են: Տարբեր են Ամենափրկիչի և Ս. Նշանի գեղարվեստական արտահայտչականության կրողները: Առաջինում դրանք «եկեղեցու շուրջը պար բռնող որմնակամարներն են» (Կ. Ղաֆադարյան), երկրորդում՝ ճակատների պարզ ու հստակ հարթություններին շեշտված երանգ հաղորդող եռանկյունաձև կտրվածքով խորշերը: Այդ երկու նշանավոր եկեղեցին էլ կառուցվել են Աշոտ Ողորմած թագավորի կին Խոսրովանույշ թագուհու ջանքերով, որդիների՝ Սմբատի և Կյուրիկեի արևշատության համար: Հայ միջնադարյան ճարտարապետության պատմությանը հայտնի են իշխանազուն կանանց նաև շատ այլ անուններ, որոնք նշանավորվել են իրենց շինարարական գործունեությամբ՝ հանդիսանալով աչքի ընկնող կառույցների մեկենասներ՝ նախաձեռնողներ, հովանավորողներ, միջոցներ տրամադրողներ: Ահավասիկ՝ նրանցից մի քանիսը. Կատրամիդե (Անիի Մայր տաճար), Վանենի (Սանահինի կամուրջ), Հրանուշ (Սանահինի վանքի Ս. Գրիգոր եկեղեցի և գրատուն-մատենադարան), Մարիամ

(Սևանի Ս. Առաքելոց և Ս. Աստվածածին, Շողագավանքի Ս. Պետրոս եկեղեցիներ), Սոփի (Գնդեվանքի եկեղեցի), Շահանդուխտ (Որոտնավանքի եկեղեցի), Խաթուն (Հաղպատի վանքի Ս. Աստվածածին եկեղեցի), Մարիամ (Քոբայրի վանքի եկեղեցի): Առանձնակի է Սոփի իշխանուհու հանրահայտ արձանագրությունը. «Մատանի էր անակն Վայոց ձոր, շինեցի զսա (Գնդեվանքի եկեղեցին-Գ. Շ.) և եդի ակն ի վերա»:

Վանքային համալիրներում եկեղեցիներից հետո մյուս կարևոր շինությունները գավիթներն են, որոնք ունեցել են թե՛ կրոնական և թե՛ աշխարհիկ նշանակություն, հանդիսանալով միաժամանակ տոհմական տապանատներ: Դրանք սովորաբար կցվում էին գլխավոր եկեղեցիների արևմտյան ճակատներին (թեպետ հայտնի են նաև շեղման դեպքեր): Վաղ շրջանի գավիթներն առավելապես կիսագլանաձև թաղով ծածկված երկարաձիգ դահլիճներ են (Վահանավանք, Գնդեվանք, Քարկոփ): Կիրառվում են նաև չորս սյուներով քառակուսի հատակագիծ ունեցող գավիթները, որոնց անդրանիկ օրինակը Հոռոմոսի վանքինն է: Այդ հորինվածքը, որ ծագումնաբանորեն հանգում է հայկական ժողովրդական բնակելի տանը՝ գլխատանը, հետագայում դարձավ հայկական գավիթների համար ամենատարածվածը: Դրա ուշագրավ օրինակներից են Թեղենյաց վանքի, Սանահինի, Գոշավանքի, Հաղարծնի գավիթները:

Եկեղեցիների, երբեմն նաև գավիթների հարավային պատերին հաճախ կարելի է տեսնել կիսաշրջանագծով դասավորված գրերի և ճառագայթաձև փորվածքների զուգակցությամբ գողտրիկ պատկերներ, որոնք օրգանապես մերվում են ճակատային հարթություններին և առաջին հայացքից չեն տարբերվում գեղարվեստական հարդարանքի տարրերից: Որոշակի գեղարվեստական հատկանիշներով օժտված այդ պատկերները ունեցել են զուտ գործառական նշանակություն՝ հանդիսացել են արեգակնային ժամացույցներ: Դրանց ողջ «մեխանիզմը» բաղկացած է ընդամենը գրերի տախտակից և կենտրոնական մասի ձողիկից, որից ընկած ստվերի ուղղությամբ էլ որոշվում է ժամանակը: Արեգակնային ժամացույցների հայտնի վաղագույն օրինակները վերաբերում են VII դարին: Դրանց մեջ իր գեղարվեստական կատարելությամբ աչքի է ընկնում Զվարթնոցի արեգակնային ժամացույցը (ցուցադրվում է տաճարի մնացորդներին հարևան «Զվարթնոց» թանգարանում):

Հուշարձանախմբերում քաղաքացիական շենքերը (դպրոցներ, սեղանատներ, գրատուն-մատենադարաններ և այլն) իրենց արտահայտչականությամբ, հորինվածքային մտահղացումներով եկեղեցականներին համահնչուն են, որոշ դեպքերում նաև իրենց կնիքն են դրել վերջիններիս ճարտարապետության վրա: Սանահինի հոգևոր դպրոցը (XI դ. առաջին կես), որ ավանդաբար կոչվում է Մագիստրոսի ճեմարան (միջնադարի հայ նշանավոր գիտնական, փիլիսոփա և մանկավարժ Գրիգոր Մագիստրոս Պահլավունու անունով, որն աչքի է ընկել նաև շինարարական գործունեությամբ, կառուցելով Կեչառիսի Ս. Գրիգոր և Բջնիի Ս. Աստվածածին եկեղեցիները), զբաղեցրել է Ամենափրկիչ և Ս. Աստվածածին եկեղեցիների միջև ձգվող ուղղանկյուն սրահը: Ի տարբերություն Հայաստանի միջնադարյան նմանատիպ սրահների, որտեղ հորինվածքի կառուցքային հիմնական տարրերն են պատերը և թաղերը, Սանահինում որոշիչը կմախքն է՝ կազմված հզոր որմնամույթերից և կամարներից, որոնց ներդաշնակ և ռիթմիկ դասավորությամբ պայմանավորված է գեղարվեստական արտահայտչականության ուժը:

Հայկական գրատների մեջ հնագույնը և ամենամեծը Սանահինի գրատուն-մատենադարանն է (1063 թ.): Այն քառակուսի հատակագծով շինություն է, որի չորս կողմերի կենտրոններում գլտնըվող կիսասյուներից բարձրացող հուժկու կամարներին հենվում է երդիկավոր վրանաձև ութանիստ գմբեթը: Ծածկի համարձակ և կառուցքագեղ լուծումը հայկական մոնումենտալ ճարտարապետության մեջ չունի իր նմանօրինակը:

Գրատների հորինվածքում հաշվի են առնված մատյանների և ձեռագրերի անխաթար պահպանման, լուսավորության, օդափոխության, ջերմաստիճանի կայունության խնդիրները: Դրանց շինարարական բարձր կուլտուրան, պատճառաբանված և արտահայտիչ հորինվածքը վկայում են XI դ. կեսերին ոչ միայն ճարտարապետության զարգացման բարձր մակարդակի, այլև միջնադարյան Հայաստանում գրի ու գրչության նկատմամբ ցուցաբերվող սիրո և հոգատարության մասին:

Սովետական Հայաստանի տարածքում պահպանված միջնադարյան կամուրջների պսակը, ինչպես նաև միջնադարյան Հայաստանի նշանավոր ինժեներական կառույցներից մեկը Սանահինի կամուրջն է (1192 թ.)՝ կառուցված Դեբեդ գետի նեղ և նպաստավոր ափեր ունեցող հատվածում: Այն ամենամեծ թռիչքովն է և ամենահինը պահպանվածների մեջ: Միաթռիչք է՝ 18,0 մ բացվածք ունեցող կիսաշրջանագծային կամարով: Բացառիկ վարպետությամբ է լուծված երթևեկելի մասի մակարդակների տարբերությունը հաղթահարելու խնդիրը: Կամրջի հորինվածքում ինժեներական համարձակ մտահղացումը սերտորեն զուգակցված է ճարտարապետական-գեղարվեստական նուրբ զգացողության հետ:

XII դ. վերջում վրաց զորքերի համագործակցությամբ Հայաստանն ազատագրվեց սելջուկների մոտ 150-ամյա տիրապետությունից: Երկրի կենտրոնական և հյուսիսարևելյան շրջաններում հաստատվեց Զաքարյանների իշխանությունը: Տիրող խաղաղությունը և տնտեսական կյանքի աշխուժացումը նպաստեցին շինարարական-ճարտարապետական նոր վերելքին: Քաղաքների հետ միասին զարգացման օջախներ դարձան վանքային համալիրները, որոնց ոլորտում գերակշիռ նշանակություն ստացան աշխարհիկ մտածողությունն ու աշխարհիկ շինությունները: Նոր թափ և տարածում գտան գավիթ-ժամատների, դպրոցների, սեղանատների, գրատների, աղբյուրների, կոմունալ և տնտեսական կառույցների շինարարությունը: Դրա շնորհիվ XIII—XIV դարերում բարգավաճեցին և ավարտուն տեսք ստացան նախորդ դարերում արդեն կազմավորված և ճանաչում ստացած վանքային համալիրները՝ Սանահինը, Հաղպատը, Տաթևը, Կեչառիսը, Մարմաշենը, Հաղարծինը, Մակարավանքը: Առաջ եկան պաշտամունքային շենքերի նոր տիպեր և տարատեսակներ, ինչպես եկեղեցի-դամբարանները (Նորավանք, Եղվարդի Ս. Աստվածածին, Կապուտան), աղոթասրահ չունեցող Եղեգիսի Զորաց եկեղեցին, Աքորու մեկ զույգ հենարաններով եռանավ դահլիճը կամ մեկ զույգ մույթերով գմբեթավոր բազիլիկները (Կիրանց, Ախթալայի Ս. Աստվածածին, Դսեղի Ս. Գրիգոր):

Դեռևս 2000 տարի առաջ Հին աշխարհի ճարտարապետության նշանավոր տեսաբան Մարկ Պոլիոն Վիտրուվիոսը (որ գրել է «Տասը գիրք ճարտարապետության մասին» տրակտատը) սահմանել է ճարտարապետական ստեղծագործությանը ներհատուկ երեք հատկանիշները՝ օգուտը, ամրությունը և գեղեցկությունը (դրանք նույնն են, ինչ որ ժամանակակից տերմիններով ասած՝ գործառական, կառուցքային և գեղարվեստական հասկացությունները): Անցնում են դարերը, փոխվում ժամանակները, բայց այդ հատկանիշներն ուղեկցում են ճարտարապետական բոլոր ստեղծագործություններին՝ այս կամ այն հատկանիշի առավել կամ պակաս դրսևորմամբ՝ կախված ստեղծագործության բնույթից, ժամանակի գեղարվեստական ըմբռնումներից:

Հայ ճարտարապետության զարգացած միջնադարի փուլում՝ հատկապես XIII—XIV դարերում, գեղարվեստական արտահայտչականության խնդիրները մղվում են առաջին պլան, գեղարվեստականը բարձրանում է գեղատեսիլության աստիճանի՝ դառնալով ճարտարապետական երկի ամենաբնութագրական կողմերից մեկը: Ճարտարապետական համալիրներում լայն տեղ են տրվում ներքին ու արտաքին հարդարանքին, գեղարվեստական արտահայտչամիջոցներին: Կառույցների անբաժանելի մասն են դառնում Աստվածամոր, Քրիստոսի, առաքյալների, հրեշտակների, պահպանիչ խորհրդանշանների, կենաց ծառի և, հատկապես, շինարարությանը նպաստ բերած անձանց՝ մեկենասների ամենատարբեր հորինվածքներով հանդես եկող պատկերաքանդակները՝ ճարտարապետական ձևերի ու հնարքների հետ զուգակցված, օրգանապես միահյուսված: Գեղատեսիլության ոճը առավել ցայտուն դրսևորում է գտել՝ Աղջոց վանքի,

Հառիճավանքի, Մակարավանքի, Նոր Վարագավանքի և, հատկապես, Վայոց ձորի հուշարձաններում՝ Նորավանքում, Սպիտակավորում, Արենիում, Արատեսում: Աղջոց վանքի Պողոս-Պետրոս եկեղեցու մուտքի երկու կողմի առաքյալների ֆիգուրները, Նորավանքի գավթի արևմտյան ճակատի, երկհարկանի դամբարան-եկեղեցու շքամուտքերի և զանգաշտարակի բարձրաքանդակները հայ քանդակագործական արվեստի գլուխգործոցներից են՝ Ախթամարի տաճարի գեղաքանդակ պատկերագրության արձագանքն ու անդրադարձը: Ճարտարապետական կառույցներում քանդակը սովորաբար կատարում է օժանդակ դեր՝ լրացնելով, շեշտելով գեղարվեստական արտահայտչականությունը: Մինչդեռ նշված հուշարձանների օրինակը հակառակն է ասում. կարծես թե դրանք ստեղծվել են որպես ֆոն՝ քանդակներն ըստ արժանվույն ներկայացնելու համար: Եվ պատահական չէ, որ այդ հուշարձանները կերտողների անունները (Մոմիկ, Սիրանես) գրվում են միջնադարյան մեծ վարպետների՝ Տրդատի, Մանուելի, Գալձագի անունների շարքում:

Դարաշրջանի թողած ամենաէական ճարտարապետական հետքերից մեկը Գեղարդի վանքային համալիրն է (XIII դ.), որի շինարարության առավել ուշագրավ շրջանը սկսվում է XIII դ. կեսերից, երբ Պռոշյան իշխանական տունը Զաքարյաններից գնելով վանքը, ծավալում է ժայռափոր՝ իրենց արժեքով և կատարելությամբ բացառիկ հուշարձանների շինարարությունը: Հայաստանում, բացի Գեղարդից, հայտնի են նաև ժայռափոր այլ կառույցներ (Վանա ժայռի Խորխորյան այրեր, Անիի վիմափոր թաղամասեր, Վայոց ձորի Մարտիրոս գյուղի վանք, Սպիտակի անձավներ), սակայն Գեղարդն առանձնահատուկ է իր ժայռափորների՝ հայ ճարտարապետության վերգետնյա բյուրեղացած ձևերի հետ ունեցած հարազատությամբ, գեղարվեստական արտահայտչական բարձր հատկանիշներով: Դրանցում տեղ են գտել և՛ խաչաձևող զույգ կամարներով հնարքը, և՛ գմբեթահարկ ներգծված խաչը, և՛ չորս հենարանով քառակուսի գավթի հորինվածքը, և շատ այլ ձևեր ու հնարքներ՝ նոր հնչեղությամբ, նոր մեկնաբանությամբ, նոր հմայքով: Ճարտարապետության և գեղազարդող քանդակների մի աննման ու ներդաշնակ հյուսվածք է դրանց ներսույթը: Այստեղ է գործել վարպետ Գալձագը՝ իր աշակերտների հետ, համեստորեն խնդրելով միայն՝ «Զվարդպետս Գալձագ յիշեցէք» («Կերտել են լուռ ու անցել- և իրենց շունչը թողել դարերում», Ե. Չարենց):

Խորակերտի վանքի (XIII դ. առաջին կես) ընդհանուր առմամբ պարզ ու անպաճույճ ճարտարապետության ֆոնի վրա իր արտասովոր և եզակի հորինվածքով թե՛ դրսից, թե՛ ներսից շլացնում է եկեղեցին պսակող գմբեթը, որի թմբուկի ստորին կեսը կազմում են վեցանիստ միակտոր քարից 30 սյուներ՝ պատած խոյակների և խարիսխների հարդարուն գոտիներով: Մեծ վարպետությամբ, կառուցքային և գեղարվեստական հմտությամբ է լուծված գմբեթի ծածկը: Սովորական կիսագնդաձև թաղի փոխարեն այդտեղ հիմնական տարրը, որը խաղում է կոշտ միջուկի դեր և ստեղծում միաձույլ կառուցք՝ դա փոխհատվող վեց ջլակամարներն են՝ օրգանապես կապված թաղի հետ: Այդ հնարքը, որ հանդիպում է նաև նույն դարի գավիթների (Խորանաշատ, Մակարավանք, Նեղուց) ծածկերում, եկեղեցիներում կիրառման ուրիշ օրինակ չունի: Թմբուկի սյունամեջերից թափանցող առատ լույսի պայմաններում սյուները դիտողի համար աննյութանում են, և գմբեթի հսկայական լուսապսակը՝ իր ներքին ողջ հմայիչ կերտվածքով հառնում է դիտողին, ասես, երկնքից կախված:

Ավելի ակնառու է դառնում ժողովրդական ակունքների դերը հորինվածքային նոր ձևերի և հնարքների արարման գործում: Դա երևում է Առաքելոց վանքի գավթի օրինակով, որտեղ քարով հարազատորեն վերամարմնավորված է ժողովրդական հազարաշեն ծածկը: Պակաս խոսուն չեն Գոշավանքի գրատուն-զանգակատան, Սաղմոսավանքի գրատան ծածկերը: Նոր, խիզախ և տպավորիչ մտահղացումներով է դրսևորվում չորս սյուներով քառակուսի գավիթների հորինվածքը (Մակարավանք, Հառիճավանք, Գեղարդ, Սաղմոսավանք, Խորանաշատ, Հաղպատի Համազասպի ժամատուն, Աստվածընկալ):

Ենթափուլը բնութագրվում է ինքնատիպ և կառուցքագեղ ձևերի, տրամաբանական և ճշմարիտ կերպարների հարստությամբ: Դա հատկապես երևում է XIII դ. գավիթների նոր տիպերի առաջացմամբ, ինչպես խաչաձևվող զույգ կամարներով հորինվածքն է (Հաղպատ, Առաքելոց, Խորակերտ, Մշկավանք)՝ մի մասում կրկնահարկ տարբերակով: Միաժամանակ տարբեր և յուրահատուկ հորինվածք ունի Սանահինի երկրորդ գավիթը՝ նախագավիթը (1211 թ.), որը ցածրադիր զույգ կամարաշարերով բաժանված է կիսագլանաձև թաղերով ծածկված երեք նավի: Արևմտյան ճակատում պատի փոխարեն ճակտոնավոր բաց կամարաշար է, որն ընդգծում է երկլանջ կտուրների ռիթմը և հնարավորություն տալիս լույսի անկաշկանդ ներթափանցման, ներսույթը դարձնելով սիզավետ բակի օրգանական շարունակությունը: Նախագավիթն իր եռանավ հորինվածքով եզակի է հայկական գավիթների մեջ և, ինչպես ենթադրվում է, ծագումնաբանական կապ ունի հայ միջնադարյան պալատների սյունազարդ դահլիճների հետ (Կ, Ղաֆադարյան):

Գավիթներին իրենց հորինվածքով մոտ են սեղանատները, որոնց հոյակապ օրինակները պահպանվել են Հաղարծնում և Հաղպատում: Դրանք ուղղանկյուն դահլիճներ են՝ միջին մասի զույգ հենարաններով բաժանված ճիշտ երկու քառակուսիների, որոնցից յուրաքանչյուրը ծածկված է խաչաձևվող զույգ կամարների վրա հենվող թաղով՝ կենտրոնում ունենալով երդիկավոր ութանիստ ցածր գմբեթ: Առավել պարզ՝ կիսագլանաձև թաղով ծածկված ուղղանկյուն հորինվածք ունեն Թեղենյացի, Կիրանցի, Քոբայրի վանքերի սեղանատները:

Սկսած XIII դարից վանքային համալիրներում որպես առանձին կանգնած կառույցներ հանդես են գալիս մի քանի հարկաբաժիններից բաղկացած զանգակատները, ինչպես Սանահինում, Հաղպատում: Արվեստագիտական հզոր պոռթկման արգասիք է հատկապես Հաղպատինը, բաղկացած զանգաշտարակով պսակված երկու հարկաբաժնից, որտեղ անցումը ստորին խաչաձևությունից երկրորդ հարկաբաժնի կտրված անկյուններով քառակուսուն կատարվում է շթաքարե տրոմպների միջոցով: Վերջիններս՝ զուգակցված տարբեր մեծության ճակտոնների, բացվածքների եզրակալների, սյունազարդ պատուհանների և այլ տարրերի հետ, բացառիկ զուգս ու հմայք են տալիս ճակատային հարթություններին: Հաճելի համաչափություններով, ծավալատարածական հետաքրքիր ներդաշնակումներով և գունային զուգադրումներով կառույցը թողնում է կատարյալ գեղաքանդակի տպավորություն: Բացի առանձին կանգնածներից, զանգակատներ կառուցվում են նաև այլ նշանակության շինությունների (եկեղեցու, գավթի, գրատան) հետ համատեղված:

Աղբյուրաշինությունը Հայաստանում պապենական արհեստ է: Աղբյուրի կառուցումը հայի համար նույնն է, ինչ որ զավակի ծնունդը: Մինչև վերջերս հյուսիսային Հայաստանում «ամենաբազմազավակ հայրը» ժողովրդական վարպետ Մեհրաբն էր (մահացել է 1980 թ.), որն իր արգասաբեր կյանքի ընթացքում կառուցել է 50-ից ավելի աղբյուր և նվիրել ժողովրդին: Մեր օրերում շատ տարածված այդ գողտրիկ շինությունները, որոնք կրում են ժողովրդական իմաստնության և հայ ազգային ճարտարապետության ավանդույթների կնիքը, հարատևել են անընդմեջ՝ սկսած խոր միջնադարից: Այդ մասին են վկայում միջնադարի գրեթե բոլոր ժամանակներին վերաբերող աղբյուրների գոյությունը՝ մեկը մյուսից ուշագրավ հորինվածքներով: Ամենաարժեքավորները վերաբերում են XIII դարին և հանդես են գալիս խոշոր վանքային համալիրներում (Հաղպատ, Սանահին, Տաթև, Մակարավանք): Դրանք հիմնականում երկթեք կտուրով թաղակապ, սիմետրիկ հորինվածքով սրահներ են՝ գլխավոր ճակատի կողմից ջլատված տարբեր քանակության՝ մեկ (Տաթև), երկու (Սանահին), երեք (Հաղպատ) կամարային լայն բացվածքներով, որոնք, կարծես թե, հրավիրում են անցորդներին:

Ողջ Հայաստանի տարածքով մեկ սփռված են միջնադարյան հայ քանդակագործական արվեստի բուռն վերելքը նյութականացնող հուշարձաններ՝ խաչքարեր, որոնք կանգնեցվել են ոչ միայն որպես մահարձաններ, այլև ամենատարբեր շարժա-

ոիթներով (պատմական կարևոր իրադարձություններ, աչքի ընկնող կառույցների հիմնադրում, վերանորոգումներ, նվիրատվություններ, ջրաշինարարական աշխատանքներ): Դրանց մի մասը քանդակագործական արվեստի կատարյալ նմուշներ են, որոնք բնութագրվում են գեղարվեստական ձևերի հարստությամբ, պատկերագրական հնարքների բազմազանությամբ, մշակման բացառիկ վարպետությամբ, քարի հնարավորություններն առավելագույնս բացահայտելու հմտությամբ: Պատահական չէ, որ հայկական խաչքարային արվեստը համեմատվում է միայն հայ միջնադարյան արվեստի մի ուրիշ վիթխարի երևույթի՝ մանրանկարչության հետ: Խաչքարերի բացառիկ արժեքավոր նմուշների կարելի է հանդիպել Գոշավանքում, Գեղարդում, Սանահինում, Հաղպատում, Դսեղում, Նորավանքում, Էջմիածնում և այլուր: Այդ «բացառիկ արժեքավորների» մեջ ամենաարժեքավորը, իհարկե, Գոշավանքի Պողոս կազմողի «ժանյակահյուս» զույգ խաչքարերն են (որոնցից մեկը տեղափոխված է Հայաստանի պատմության պետական թանգարան): Դրանցում քարը, կարծեք թե, կորցրել է իր նյութականությունը, հլու-հպատակ հանձնվել քանդակագործի անեզր երևակայությանը, մտքի ու բազկի սլացքին:

Միջազգային քարավանային առևտրի և առևտրական ուղիների զարգացման հետ կապված անհրաժեշտություն առաջացավ քարավանատների (իջևանատներ) կառուցման, որոնք տեղադրվում էին քարավանային ճանապարհների վրա՝ մեկօրյա շարժման հեռավորությամբ (Աթարբեկյան, Դաշտադեմ, Լեռնանցք, Առաքելոց, Արուճ, Սելիմ, Հառջիս):

Հայ ճարտարապետության բուռն զարգացումը, որ տեղի ուներ զարգացած միջնադարում, XIV դ. կեսերից սկսած վերստին ընդհատվեց՝ այս անգամ էլ թաթար-մոնղոլների և միջինասիական այլ վաչկատուն ցեղերի ասպատակությունների, ճնշման ու հարստահարման հետևանքով: Է՛լ ավելի վատթարացավ Հայաստանի վիճակը, երբ XVI դ. սկզբից այն դարձավ թուրք-պարսկական երկարատև ու լարված կռիվների ասպարեզն ու կովախնձորը: Աննտանելի պայմանները ստիպեցին բնակչությանը հարկադրված բռնելու տարագնացության ճանապարհը՝ հովանի և օթևան գտնելով Ռուսաստանում, Վրաստանում, Բալկանյան երկրներում, Արևմտյան Եվրոպայում, Հնդկաստանում և այլուր:

Ասվածը փոքր-ինչ վերապահությամբ է վերաբերում Սյունիքին, որտեղ ազգային-ազատագրական համառ պայքարի շնորհիվ ձեռք էր բերվել որոշ ինքնուրույնություն: Եվ երբ ողջ Հայաստանը հեծում էր թուրք-պարսկական լծի տակ, Սյունիքի (Կապանի) իշխանությունը պահպանում էր ինչ-որ չափով անկախություն: Պատահական չէ, որ հայ ճարտարապետութան ուշմիջնադարյան փուլը (XV—XVIII դդ.)՝ հատկապես նրա վաղ շրջանը, ներկայացվում է առավելապես Սյունիքի ճարտարապետական հուշարձաններով (Մ. Հասրաթյան):

Ուշ միջնադարում շինարարական աշխատանքները հիմնականում ընթանում էին նորոգումների և վերականգնումների ուղղությամբ՝ հատկապես 1679 թ. կործանիչ երկրաշարժից հետո, երբ մեծ չափով տուժեցին Արարատյան հարթավայրի շինությունները: Լայնածավալ վերականգնման-բարենորոգչական աշխատանքներ կատարվեցին Էջմիածնի Մայր տաճարում: Առավել նշանակալիցը տաճարի ներքին պատերի արվեստագիտական բարձր շնչով, հայ մանրանկարչության համն ու բույրը խնկարկող որմնանկարներն են՝ ոսկեձեռիկ Նաղաշ Հովնաթանի և նրա արժանավոր շառավիղների՝ Հակոբ, Հարություն, Հովնաթան, Մկրտում, կրտսեր Հակոբ Հովնաթանյանների, ստեղծագործական սխրանքը. մի ամբողջ ազգատոհմ իր կյանքի գործըն է համարել մայր ժողովրդի հույսի ու հավատի կրակը վառ պահող Մայր տաճարի ներսույթը է՛լ ավելի գեղեցկատես ու տպավորիչ դարձնելը:

Ամրացվում էին և պաշտպանական նպատակների հարմարեցվում եկեղեցիները և վանքային համալիրները:

Ուշմիջնադարյան վանքային համալիրներն իրենց հորինվածքով էականորեն տարբերվում են նախորդ դարաշրջանների համալիրներից: Եթե վերջիններս ստեղծվել են տևական ժամանակամիջոցում, մի քանի շինարարական փուլերով, ապա

ուշմիջնադարյաններն իրականացվել են միասնական մտահղացմամբ, անհամեմատ կարճ ժամանակահատվածներում, որի հետևանքով դրանք հորինվածքային և գեղարվեստական արտահայտչական առումով ավելի ամբողջական են: Բնութագրող հատկանիշներից է նաև կառույցների խմբավորումը միջին մասում գտնվող գլխավոր կառույցի՝ եկեղեցու շուրջը: Համալիրները շրջափակված են հիմնականում ուղղագիծ շրջագիծ ունեցող՝ կիսակլոր աշտարակներով հզորացված պարիսպներով, որոնց երկարությամբ դասավորված են օժանդակ և տնտեսական շինությունները (Տաթևի Մեծ անապատ, Շատին, Խոր Վիրապ, Մուղնի, Կնեվանք): Դրանք հանդիսացել են ոչ միայն պաշտամունքային կենտրոններ, այլև ունեցել են պաշտպանական կարևոր նշանակություն:

Արվեստի և ճարտարապետության տարբեր ոլորտներից թերևս միայն ուշմիջնադարյան խաչքարային արվեստի զարգացման մակարդակը կարող է կազմել նախորդ փուլի օրգանական շարունակությունը: Դրա վառ արտահայտությունն են Նորադուսի, Գետաշենի, Կամոյի, Մեծ Մազրայի և, հատկապես, Ջուղայի (Նախիջևանի ԻՍՍՀ) գերեզմանոցների խաչքարերը, որոնցում մի նոր փայլով և գունեղությամբ է դրսևորվում հայ քանդակագործական արվեստի վերելքը:

Առևտրի աշխուժացման հետ կապված զարկ տրվեց կամրջաշինությանը. կառուցվեցին կիսաշրջանագծային կամ սլաքաձև, մեկ կամ մի քանի ոչ լայն, կամարակապ բացվածքներով մեծ թվով կամուրջներ (Շատին, Տաթև, Աշտարակ, Օշական, Երևան, Գառնի):

Ժողովրդական ճարտարապետությունը բնութագրվում է Հայաստանի տարբեր աշխարհագրական գոտիների համար բնակարանների առանձին տիպերի մշակմամբ: Լեռնային և նախալեռնային շրջանների տնտեսությունների անասնապահական բնույթով և խիստ կլիմայով պայմանավորված՝ բնակելի կացարանի հիմնական տիպը եղել է գլխատունը (հաճախ գետնափոր), որի շուրջ դասավորվում էին մյուս շինությունները՝ գոմը, մարագը, հացատունը, մթերանոցը և այլն: Մի առանձին հմայք ունեն լեռնային այն բնակավայրերը, որտեղ տները աստիճանաձև տեղադրված են ռելիեֆի վրա, և շատ դեպքերում մեկի կտուրը հանդիսանում է իրենից բարձր գտնվողի համար ո՛չ պես բակ (Մեղրի, Խոտ, Շվանիձոր): Սյունիքի որոշ բնակավայրերում (Գորիս, Խնձորեսկ, Տեղ) պահպանվել են ժայռափոր կացարաններ, որոնք հաճախ խմբավորված լինելով և հաղորդակցվելով միմյանց հետ, կազմել են յուրօրինակ բնակելի համալիրներ:

Հարթավայրային գոտու բնակելի տները ավելի փոված են՝ բաղադրիչ մասերով խմբավորված բակի շուրջը և ունեն փայտաշեն հարթ ծածկ՝ հողե կտուրով: Դրանք խուլ երկայնական ճակատներով եզերում են փողոցը (ճանապարհը), որտեղից դեպի բակ է տանում լայն բացվածք (դալան): Օժանդակ և տնտեսական սենյակների մի մասը հաճախ տեղադրվում է թաղակապ նկուղային հարկում: Բակը, տնտեսական պատշգամբները, հարթ կտուրները հանդիսանում են լրացուցիչ տարածություն տնտեսության կարիքների, ներքին կյանքի կազմակերպման համար:

Ա. Ս. Գրիբոյեդովը 1819 թ. փետրվարին Թիֆլիսից Երևան անցնելիս գիշերել է Պիպիս (ներկայումս՝ Իջևանի շրջանի Ջողազ) գյուղում, որի տների հորինվածքի և կահավորանքի վերաբերյալ թողել է ուշագրավ տեղեկություններ. «Այստեղ օթևանում ենք սովորաբար խրճիթում, որ բավական լուսավորվում է դռան վերևի մի փոքրիկ բացվածքով. դռան դեմուդեմը՝ հետևի պատի մեջ օջախն է, խրճիթի երկու կողմում՝ կես արշին գետնից բարձր, տախտակներ են գցված, որոնք ծածկված են գորգերով. դրանց կողքին է մսուրը՝ ոչնչով չծածկված, ոչնչով չանջատված»:

1826—1828 թթ. ռուս-պարսկական պատերազմներից հետո պարսկական երկարատև լծի թոթափումը և Ռուսաստանի հետ Արևելյան Հայաստանի միավորումը (1828 թ. Թուրքմենչայի պայմանագրի համաձայն) պայմաններ ստեղծեցին Հայաստանի այդ հատվածում նյութական և մշակութային կյանքի առաջադիմության համար: Հայ ճարտարապետության զարգացման այդ նոր փուլը (XIX դ.— XX դ. սկիզբ) համապատասխանում է կապիտալիս-

տական հարաբերությունների ժամանակաշրջանին, բնութագրվում ռուսական մշակույթի և ճարտարապետության հետ մերձեցման, քաղաքաշինության և ժողովրդական ճարտարապետության զարգացման միտումներով: Ռուսական մշակույթի հետ մերձեցման զորեղ փաստ է Հրազդան գետի ձախակողմյան բարձրադիր մասում գտնվող «Արարատ» տրեստի գինու մառանների ճակատի մակագրության մեջ հիշվող իրողությունը. «Այստեղ (նկատի է առնված մառանների տեղում գոյություն ունեցող Երևանի բերդը- Գ. Շ.) 1827 թվականին հեղինակի ներկայությամբ առաջին անգամ բեմադրվեց ռուս մեծ գրող Ալեքսանդր Սերգեևիչ Գրիբոյեդովի «Խելքից պատուհաս» անմահ կոմեդիան»: Գրիբոյեդովը ոչ միայն իր ստեղծագործություններով, այլև իր քաղաքացիությամբ կարևոր դեր է խաղացել հայ ժողովրդի պատմական ճակատագրում՝ հանդիսանալով հայ-ռուսական բարեկամության ջատագովներից մեկը: Հայ ժողովուրդը Երեվան քաղաքում իր մեծ բարեկամի պատվին կանգնեցրած հուշարձանի պատվանդանին ջերմությամբ գրել է. «Ալեքսանդր Գրիբոյեդովին երախտապարտ հայ ժողովրդից»:

Քաղաքների (Երևան, Ալեքսանդրապոլ, Կարս, Նոր Բայազետ, Գորիս) մինչ այդ կատարվող տարերային և քաոսային կառուցապատումը հիմնականում տեղի տվեց կանխամտածված և հեռանկարային խնդիրներով տոգորված քաղաքաշինական քաղաքականության: Դրանց զարգացումը կատարվում էր գլխավոր հատակագծերի համաձայն, ուղղանկյուն հատակագծային սխեմայով, ռուսական կլասիցիզմի ճարտարապետության կնիքը կրող շենքերով: Կավակերտ Երևանը («Կավե տներ կավե հարթ կտուրներով, կավե փողոցներ, կավե հրապարակներ, վերջապես կավե արվարձաններ՝ բոլորը կավ ու կավ...») աստիճանաբար փոխեց իր դեմքը, դառնալով շատ թե քիչ տանելի պայմաններով «եվրոպական տիպի» քաղաք: Ընդլայնվեցին քաղաքի տարածքային սահմանները, առաջ եկան բնակելի նոր թաղամասեր, փողոցներ, հրապարակներ՝ առևտրաարհեստագործական շարքերով, զգալիորեն բարելավվեցին քաղաքի սանիտարական-հիգիենիկ պայմանները: Ալեքսանդրապոլը (Լենինական) դարձավ տիպիկ առևտրաարհեստագործական աչքի ընկնող քաղաք, ձեռք բերեց ռազմաստրատեգիական կարևոր նշանակություն:

Զարգացող կապիտալիստական հարաբերությունները իրենց հետ բերեցին նոր տիպի շենքերի (բանկային, հյուրանոցային, առևտրական, արդյունաբերական) անհրաժեշտություն, որոնք էականորեն փոխեցին քաղաքների դեմքը:

Իր տևողությամբ անհամեմատ կարճ այս շրջափուլը հանդիսացավ նախադուռը հայ ճարտարապետության այն շքեղ վերածնության, որ տեղի ունեցավ Հայաստանում սովետական կարգերի հաստատումից հետո:

Սոցիալական և ազգային ճնշումից հայ ժողովրդի ազատագրմանը նախորդող տասնամյակները եղել են ամենածանր, մղձավանջային, ահավոր զրկանքներով ու արհավիրքներով լի տարիներ: Թուրք ենիչերիները Արևմտյան Եվրոպայի պետությունների թողտվությամբ և լուռ հովանավորությամբ լուծում էին հայ ժողովրդի «լինել-չլինելու» խնդիրը՝ իրենց բնիկ միջավայրից բռնությամբ տեղահանելով Արևմտյան Հայաստանի ողջ հայ ազգաբնակչությանը և յաթաղանի զոհ դարձնելով 1,5 միլիոնից ավելի հայերի: Հայ ժողովրդի պատմության այդ ամենադժնի էջին է նվիրված Երևանի հյուսիսարևմտյան մասում՝ Ծիծեռնակաբերդի անտառապատ բարձունքում վեր խոյացած հոյակապ հուշահամալիրը: Դեպի կենտրոնի հավերժական կրակը խոնարհված 12 հսկայական մույթերով հորինվածքը՝ սերտորեն ներդաշնակելով հայ ժողովրդի մերօրյա վերածնունդը խորհրդանշող, դեպի երկինք մխրճված սլաքաձև կոթողին, իր խըստաշունչ և հանդիսավոր բնույթով ընկալվում է որպես քարացած եղերերգ եղեռնի զոհերի հիշատակին:

«Կոտորածի ու արյան այդ տարիներին թվում էր, թե քարաշատ Հայաստանի քարը չի բավականացնի գերեզմանաքարեր տաշելու համար.

Թվում էր, թե ծերունի մի քարտաշ կքանդակի մի վերջին գերեզմանաքար ևս, նրա վրա փորագրելով. «Աստ հանգչի Հայաստան...»:

Բայց այդպես չեղավ: Հոկտեմբերի մրրիկը ցնցեց ողջ աշխարհը, ցնցեց ու սթափեցրեց նաև մեր դարավոր հողը» (Գ. Էմին):

Հայաստանում սովետական կարգերի հաստատման անցած մոտ 70 տարիների ընթացքում լենինյան գաղափարների վերափոխող ուժը, որ դըրսևորվում է հայ ժողովրդի գործունեության բոլոր բնագավառներում, առավել ակնառու տեսանելի է նրա ծաղկուն ճարտարապետության մեջ: Սովետական Հայաստանի նորաստեղծ կառավարության հրավերով Ռուսաստանի և Արևմտյան Եվրոպայի քաղաքներից հայրենի երկիր վերադարձան տարբեր ասպարեզների աչքի ընկնող մասնագետներ՝ լծվելու երիտասարդ հանրապետության վերափոխման գործին: Դրանց թվում էր ճարտարապետության ակադեմիկոս Ալեքսանդր Թամանյանը, որը կըրթություն, աշխատանքային փայլուն կոփվածք և արդեն լայն ճանաչում ստանալով ռուսական բարենպաստ միջավայրում, կոչված էր սովետահայ ճարտարապետության ռահվիրան լինելու: Քաղաքամայր Երևանի վերակառուցումը՝ ավելի ճիշտ հարությունը, սկսվեց 1924 թվականից, երբ գործողության մեջ մտավ Թամանյանի կողմից հմտորեն և բազմակողմանիորեն մշակված գլխավոր հատակագիծը՝ նախատեսված 15 տարվա համար՝ մինչև 150 հազար բնակչի հեռանկարով: «Տարածությունը պետք է դիտվի որպես ճարտարապետություն, այլապես մենք չենք ունենա ճարտարապետություն» (Ֆ. Լ. Ռայթ): Թամանյանը հենց այդպես էլ վարվել է քաղաքի գլխավոր հատակագիծը կազմելիս: Նա քաղաքը պատկերում է որպես Քանաքեռի, Նորքի, Սարի թաղի սարալանջերով կաղապարված, դեպի Արարատները բացվող բնական մի ամֆիթատրոն՝ ամբողջական կուռ օրգանիզմով, որի բաղկացուցիչ մասերը գտնվում են սերտ միասնության մեջ, օրգանապես կապված են միմյանց հետ և զերծ են քաղաքաշինական-հորինվածքային ներհակություններից: «Քաղաքը պետք է ունենա կանաչ գոտենման փողոցներ և այգիներ, առանց շինությունների, այսպես կոչված, «քաղաքի թոքեր», որոնցով մաքուր օդ է անցնելու դեպի քաղաքի կենտրոնը»— մարգարեաբար կանխագծում է մեծ ճարտարապետը: Ակամայից հիշում ես հանճարեղ Ե. Չարենցի բուռն պաթոսով գրված բանաստեղծական տողերը.

Նա տեսել է երևի արևային մի քաղաք...
Ինչպես մաքուր մարմարի կապույտ կողին նկարած
Արևային ժամացույց՝ քարտեզն ահա քաղաքի,—
Պողոտաներ, փողոցներ՝ բոլորաձիգ երկարած,
Իսկ կենտրոնում երկնահաս, գրանիտյա մի բագին,
Ակնթարթում մի վսեմ, որ երկարում է դարեր:

Անցնելով Թամանյանի անունը կրող պուրակով, չես կարող հպարտության զգացում չապրել՝ տեսնելով Երևանի գլխավոր հատակագծին հակված նրա հավերժացած սևեռուն, խորաթափանց հայացքը: Ամեն անգամ, երբ լսում եմ կամ հիշում Հեգելի հանրահայտ խոսքերը՝ «ճարտարապետությունը քարացած երաժշտություն է», առաջինը աչքիս առաջ հառնում է այդ արձանը: Թամանյանի վիթխարիությունն է պատճառը, արձանի կատարելությունը, թե Երևանի վեհությունը՝ դժվար է ասել:

Երևան քաղաքի թամանյանական տարիների վերափոխման ռիթմը շատ լավ է զգացել Մ. Գորկին. «Կառուցումն առաջին բանն է, որ աչքի է զարնում, երբ մոտենում ես Երևանին: Կարմրավուն ամպերի գլխարկով արծաթագագաթ Արարատի մռայլ զանգվածի ֆոնի վրա՝ գորշ քարերի այդ քաղաքը հեռվից ինձ վրա թողեց այնպիսի տպավորություն, որ նա պարփակված է շինարարական փայտամածների վանդակում, որոնց վրա բանվորների մրջնային ֆիգուրները նոր շենքեր են կերտում, ասես, անմիջապես բիբլիական լեռան զանգվածներին»:

Արդյունաբերության բուռն զարգացումը, ազգաբնակչության աննախընթաց աճը պահանջ առաջադրեցին մի քանի անգամ (1939, 1951, 1970 թվականներին) վերանայելու մայրաքաղաքի գլխավոր հատակագիծը: Ի պատիվ Թամանյանի պետք է ասել, որ այդ բոլոր վերանայումների ժամանակ էլ պահպանվեցին թամանյանական նախագծի քաղաքաշինական սկզբունքները և կարևոր մտահղացումները, ավելին՝ դրանք հուսալի ուղենիշ դար-

ծան քաղաքաշինական հետագա սերունդների համար: Թամանյանը եղավ Երևանի գլխավոր հատակագծի ոչ միայն հեղինակը, այլև դրա առաջին կենսագործողը: Նրա նախագծով մայրաքաղաքում կառուցվեցին ուսումնական, վարչական, հասարակական շատ շենքեր, որոնց մեջ իրենց հորինվածքային բարձր արժանիքներով, ազգային ճարտարապետության նորովի կիրառման և զարգացման հատկանիշներով առանձնանում են Ա. Սպենդիարյանի անվան օպերայի և բալետի պետական ակադեմիական թատրոնի շենքը և Լենինի հրապարակի զարդը կազմող Կառավարական տունը: Դրանց ծավալային լուծումները, հատակագծային կառուցվածքը կուռ են, միասնական, ճարտարապետական ձևերն ու հնարքները պարզ են, հանդիսավոր և մոնումենտալ՝ համահնչուն շենքերի նշանակությանը և շրջապատին, սրտամոտ ու մատչելի դիտողին: Վեր հառնելով երևանյան երբեմնի գորշ համայնապատկերում, դրանք հանդիսացան հուսալի կամուրջ դեպի հայ ճարտարապետության կենսունակ ու հեռանկարային ավանդները, լուսավորեցին արդիականի զարգացման ուղին: Կառավարական տան հորինվածքը, ճարտարապետական-գեղարվեստական մտահղացումները ընդհանուր առմամբ կազմեցին Լենինի հրապարակի վրա հետագայում կառուցված՝ «Արարատ» տրեստի, Միությունների, Կապի, «Արմենիա» հյուրանոցի շենքերի հորինվածքային հիմքը և թելադրողը, որի շնորհիվ հրապարակն իր ամբողջության մեջ միասնական է, առինքնող և հանդիսավոր: Այն սովետահայ ճարտարապետության ձեռքբերումների խորհրդանիշն է, մայրաքաղաքի քաղաքաշինական օրգանիզմի հորինվածքային միջուկը, սոցիալ-տընտեսական ու մշակութային կյանքի կենտրոնը, հայ ժողովրդի կենսագրության վերջին տասնամյակների բոլոր կարևոր իրադարձությունների վկան... Մի խոսքով՝ Լենինի հրապարակը մայրաքաղաքի, նաև հանրապետության բաբախուն սիրտն է: Դրա համար էլ թանկ է ու հարազատ բոլորիս:

Կազմավորվեցին և ավարտուն տեսք ստացան նաև Շահումյանի, Աբովյանի, Ազիզբեկովի, Սպանդարյանի հրապարակները, մեծ թվով մայրուղիներ, փողոցներ: Նախապատերազմյան շրջանում Երևանը հարստացավ մի շարք նշանակալից հասարակական շենքերով՝ «Սևան» հյուրանոցի, Գյուղբանկի, Ա. Մյասնիկյանի անվան պետական գրադարանի, Կենտրոնական հանրախանութի, «Մոսկվա» կինոթատրոնի, Բժշկական, Գյուղատնտեսական ինստիտուտների և այլն, որոնք սովետահայ ճարտարապետության կազմավորման և ռեալիստական ուղղության հաստատման շրջանի կարևոր նվաճումներից են: 1920—1930-ական թվականներին կազմվեցին նաև հանրապետության շատ քաղաքների, գյուղական բնակավայրերի՝ Լենինականի, Կիրովականի, Էջմիածնի, Ախտա (Հրազդան), Նոր Բայազետ (Կամո), Հոկտեմբերյան, Նորագավիթ, Վերին և Ներքին Շենգավիթներ, Փարաքար, Նորագյուղ և այլն, գլխավոր հատակագծերը, որոնք առաջին հերթին հատկանշական են գործառական գոտևորման, կենսապայմանների լավացման, տրանսպորտի կազմակերպման և այլ խնդիրների լուծման արդյունավետ որոնումներով: Այդ տարիներին սոցիալական կարևոր խնդիր էր հանրապետությունում բնակարանային պրոբլեմի լուծումը: Դա հատկապես հրատապ էր Երևանի և Էջմիածնի համար, որտեղ մեծ թիվ էին կազմում անտունները՝ մազապուրծ փախած թուրքական յաթաղանից, և Լենինականի համար, որտեղ 1926 թ. ավերիչ երկրաշարժը շատերին էր զրկել օթևանից: Բնակարանային շինարարության վերելքը հանրապետությունում սկսվեց հատկապես առաջին հնգամյակի տարիներից, երբ պրոբլեմի լուծումը սրությամբ դրվեց ողջ երկրի մասշտաբով: Կառուցվում էին ոչ միայն առանձին բնակելի տներ, այլև՝ ամբողջ թաղամասեր, ավաններ՝ կից արդյունաբերական ձեռնարկություններին:

Հայ ճարտարապետների գործունեությունը Հայրենական Մեծ պատերազմի տարիներին՝ նպատակամղված լինելով հիմնականում արդյունաբերական կարևոր օբյեկտների շինարարության և երկրի պաշտպանության հետ կապված խնդիրներին, նշանավորվեց սովետական հայրենասիրության թեմայի փայլուն մարմնավորումներով, որի յուրահատուկ դրսևորումներից են աղբյուր-հուշարձանների այն բազմապիսի հորինվածքները, որոնք կառուցվեցին

(և այժմ էլ կառուցվում են) Հայաստանի գրեթե բոլոր բնակավայրերում, խորհրդանշելով սովետական ժողովրդի մեծ սխրանքը:

1950-ական թվականների ստեղծագործական որոնումները հանգեցրին հայկական ճարտարապետական ավանդույթների նորովի կիրառման, հայ ճարտարապետների մտքի հասունության և բարձր վարպետության փայլուն դրսևորումների: Դրա ապացույցներն են՝ Մատենադարանի, ՀԿԿ Կենտկոմի, Կենտրոնական ծածկած շուկայի, ՀՍՍՀ ԳԱ նախագահության, «Արարատ» տրեստի գինու մառանների, Կոնյակի գործարանի, Բյուրականի աստղադիտարանի, Երևանի երկաթգծի կայարանի և շատ այլ շենքեր, որոնք կարևոր տեղ գրավելով մայրաքաղաքի քաղաքաշինական կազմավորման մեջ, սովետահայ ճարտարապետության անկյունաքարային ստեղծագործություններից են:

Հետպատերազմյան հնգամյակներում զգալիորեն վերափոխվեցին և քաղաքաշինական ծավալուն աշխատանքներով նշանավորվեցին Լենինականը, Կիրովականը, Ալավերդին, Արթիկը, Ղափանը, Սևանը, առողջարանային քաղաքներ և ավաններ Դիլիջանը, Արզնին, Ծաղկաձորը, Ջերմուկը: Լենինականում ամբողջացվեց և հասարակական-վարչական շենքերով կառուցապատվեց քաղաքի հասարակական կենտրոնը՝ Լենինի հրպարակը: Նոր հրապարակներ ստեղծվեցին Կիրովականում (Կիրովի, Շահումյանի), Ղափանում, Ալավերդում, Էջմիածնում: 1950-ական թվականների կեսերից առաջին պլան մղվեցին շինարարության տնտեսակարության, տեխնիկական կատարելության, ինդուստրացման և ինտենսիվացման խնդիրները: Ստեղծվեցին բնակելի տների, ուսումնական, մանկական հիմնարկների և զանգվածային շինարարության այլ օբյեկտների տիպային նախագծեր, որոնց կիրառման շնորհիվ անհամեմատ բարձրացավ շինարարության արդյունավետությունը: Այս շրջանում սովետահայ քաղաքաշինության բնորոշ կողմը դարձավ միջին և մանր քաղաքների զարգացման, արտադրական օբյեկտների հավասարաչափ տեղաբաշխման կուրսը: Հանրապետության քաղաքներում ծնունդ առան քաղաքաշինական բարձր կուլտուրայով և ինժեներական հագեցվածությամբ աչքի ընկնող բնակելի զանգվածներ (Աջափնյակ, Արարատյան, Զեյթուն, Նոր Նորքի, Ավան-Առինջի, Հարավարևմտյան, Նորաշեն՝ Երևանում, Անտառային, Ռռանկյունի՝ Լենինականում, Դիմաց՝ Կիրովականում, Սարալանջի՝ Աբովյանում, Վաղարշապատ՝ Էջմիածնում, Սանահինի սարահարթի՝ Ալավերդում, Սպանդարյան՝ Ղափանում և այլն):

Վերջին տասնամյակները հանրապետության ճարտարապետական-շինարարական կյանքում եղան բացառիկ արգասաբեր: Կյանքի ուղեգիր ստացան հարմարավետ, ռացիոնալ և արտահայտիչ հորինվածքներով շատ շենքեր՝ բնակելի, հյուրանոցային, հանդիսատեսային, ուսումնական, գիտահետազոտական, ցուցահանդեսային, տուրիստական, սպորտային, արդյունաբերական և այլ բնույթի: Սովետահայ ճարտարապետությունը որոնումների փուլից դուրս եկավ դեպի կայուն ընթացքի ճանապարհ:

Երևի Թամանյանի Կառավարական տնից հետո առավել խոշոր երևույթը սովետահայ ճարտարապետության մեջ Հայաստանի պետական ազգագրական թանգարանի շենքն է Սարդարապատում, որտեղ ՍՍՀՄ ժողովրդական ճարտարապետ Ռ. Իսրայելյանը շենքի արդիական էությունը վարպետորեն իմաստավորելով ավանդական արտահայտչամիջոցներով, հասել է ժամանակակից բարձր հնչեղության: Հայ շինարար ժողովրդին պատիվ են բերում մեր օրերի ծնունդ հանդիսացող այնպիսի կառույցներ, ինչպիսիք են՝ Սունդուկյանի անվան և Լենինականի դրամատիկական թատրոնների շենքերը, «Հրազդան» մարզադաշտը, «Դվին» և «Անի» հյուրանոցները, «Ռոսիա» կինոթատրոնը, Երիտասարդության պալատը, «Զվարթնոց» օդանավակայանը, Կամերային երաժշտության սրահը, «Էրեբունի» և «Մեծամոր» թանգարանների, Երևանի մետրոպոլիտենի կայարանների շենքերը, Սարդարապատի և Եղեռնի հուշահամալիրները, Սպորտայինհամերգային պալատը, Հայ ժողովրդի վերածնության համալիրը և շատ ուրիշներ, որոնք իրենց ոչ սակավ վիճելի ու մտորումների տեղիք տվող կողմերով հանդերձ, սովետահայ ճարտարապետության հաջողված և հեռանկարային գործերից են: Քաղաքա-

շինական տակտով և որոշակի արժանիքներով դրսևորվում են՝ Երևանի Գլխավոր պողոտան, Օղակաձև զբոսայգին, Լենինականում Արագածի, Սայաթ-Նովայի, Էջմիածնում Մյասնիկյան և այլ փողոցների կառուցապատումն ու բարեկարգումը:

Ճարտարապետական հուշարձանները ժողովրդի նյութականացված պատմությունն են, որոնք պատկանում են ավելի շատ ներկային, քան թե անցյալին: Դրանց պահպանությունը և գալիք սերունդներին անխաթար փոխանցումը դարձել է համապետական և համաժողովրդական գործ: Վերջին տարիներին հանրապետությունում մեծ կարևորություն է տրվում հատկապես հուշարձանների պատմամշակութային արդի նշանակության և դերի բացահայտմանը, ժամանակակից խնդիրներին ծառայեցնելուն, ծավալուն աշխատանքներ են տարվում պատմաճարտարապետական արժեք ունեցող ժողովրդական բնակելի տների և քաղաքաշինական կազմավորումների վերականգնման, օգտագործման և ժամանակակից կառուցապատումների մեջ ընդգրկման ուղղությամբ, որի արգասիք են արդեն ձևավորված՝ Լենինականի «Կումայրի», Երևանի «Ձորագյուղ», Դիլիջանի, Էջմիածնի արգելոց-թանգարանները:

Սովետահայ ճարտարապետությունը բազմադարյան հայ ճարտարապետության ժառանգորդն է, Մեծ Հոկտեմբերի արևով հարություն առած հայ ժողովրդի ազգային վերածնության ու ինքնահաստատման խորհրդանիշը, գալիքի նկատմամբ նրա վստահության ու վառ հավատի արհավատչյան:

Ռուս մշակույթի հիանալի գործիչ և հայ ժողովրդի ջերմ բարեկամ Սերգեյ Գորոդեցկին անկեղծորեն խոստովանել է. «Իմ մեծ հպարտությունն ու երջանկությունը եղել է և մնում է այն, որ ես Հայաստանում կարող եմ մտնել ցանկացած տունը և գտնել այնտեղ սիրալիր ընդունելություն և ապաստան»: Հյուրը հայի օջախում սպասված մարդ է: Իզուր չէ հայկական ժողովրդական առածն ասում. «Հյուրը աստծո պատվիրակն է՝ նա տեղ ունի մեր գլխին»: Դրանից է, որ հայը մի առանձին սիրով և անխառն հպարտությամբ է հյուրին ծանոթացնում հանրապետության նվաճումներին, նրա առջև բացում իր հոգու ծալքերը:

Հավատացած ենք, որ դուք սիրեցիք Սովետական Հայաստանը՝ իր անկրկնելի գեղեցկություններով, մշակույթի հուշարձաններով, արևային գույներով, ստեղծագործ աշխատանքի ու արարման բերկրանքն ապրող ժողովրդով, և ձեր հետ տանում եք հաճելի հիշողություններ:

Թո՛ղ ձեր սրտում արդեն բացված «հայկական անկյունը» միշտ վառ պահի կրկին անգամ «երկրային դրախտ» — Հայաստան այցելելու կրակը: Այդ հավատով էլ ձեզ հրաժեշտ ենք տալիս: Մինչև նոր հանդիպում:

«Если спросите меня, где на нашей планете можно встретить больше чудес, я назвал бы прежде всего Армению... Поневоле поражаешься, видя, что в таком небольшом уголке мира можно встретить такие памятники и таких людей, которые могут явиться украшением и гордостью всего мира».

РОКУЭЛЛ КЕНТ

Американский художник и писатель, лауреат Международной Ленинской премии «За укрепление мира между народами».

рмянская Советская Социалистическая Республика — одна из пятнадцати равноправных и живущих полнокровной жизнью братских республик Советского Союза — самая маленькая по площади (29,8 тыс. кв. км) и двенадцатая по численности населения (3,4 млн. чел.). Она занимает северо-восточную часть Армянского нагорья, в центре которого простирается Араратская долина — древнейшая колыбель экономической, политической и культурной жизни армянского народа. Не случайно именно здесь были расположены древние и новая столицы Армении: Армавир, Арташат, Ервандашат, Вагаршапат-Эчмиадзин, Двин, Эребуни-Ереван. Около 2/3 территории Советской Армении не пригодна для обработки и посевов, оставшаяся же 1/3, используемая для нужд земледелия, отвоевана ценой неимоверных усилий и громадных вложений. Верно говорят, что армяне «хлеб выжимают из камня». Предание гласит, что в момент, когда армяне предстали перед богом для получения своей доли земли, последняя была уже роздана, и им достались одни камни. Армянский народ вдохнул в камень жизнь, вложил в нее душу, в камне он выражал свои чувства и сокровенные мечты, камень принес ему известность и помог выжить...

На всей территории Советской Армении более 40000 архитектурных памятников, один прекраснее другого. А сколько их вне республики — на исконных землях исторической Армении! Какие памятники, какие творения человеческой мысли, щедрой души и могучих рук: Ани, Ахтамар, Хцконк, Оромос, Багаван, Багаран, Мрен, Текор... все не перечесть!

Кто только не стремился завоевать Армению: и ассирийцы, и римляне, и византийцы, и персы, и арабы, и сельджуки, и монголы, и турки... На протяжении всей своей многовековой истории армянский народ постоянно подвергался опустошениям и разорениям, чинимым иноземными захватчиками, однако малейшая возможность, самая кратковременная передышка использовались им для восстановления разрушенных памятников и строительства новых, еще более изумительных и великолепных. Этим и объясняется тот факт, что в Армении, расположенной в активной сейсмической зоне и веками лишенной государственности, несмотря на несметные вражеские нашествия и разрушительную силу времени, сохранилось и

дошло до нас из глубин веков огромное наследие. Поистине «музей под открытым небом»...

Памятники армянского зодчества, и сохранившиеся в целостном состоянии, и полуразрушенные, благодаря своему научному значению, высоким художественным достоинствам, яркому национальному своеобразию давно уже вышли за национальные рамки, удостоившись всеобщего признания и высокой оценки; они стали одним из важных источников изучения истории и культуры Закавказья и всей Передней Азии. В Армении зародились многие архитектурно-художественные композиции, конструктивные формы и приемы, которые впоследствии проникли в страны, с которыми Армения поддерживала экономические и культурные связи. Эти памятники и сегодня ценны с точки зрения изучения этих связей и взаимодействия культур.

Самый значительный подъем армянская архитектура пережила после установления Советской власти в Армении (ноябрь 1920 г.). Советская армянская архитектура, составляющая органическую часть армянского архитектурного искусства, — славная летопись нашей героической эпохи, достойная носительница созидательного духа и творческого гения армянского народа.

Не случайно поэтому наша республика привлекает к себе сегодня не только историческими памятниками, но и достижениями советской армянской архитектуры.

Разумеется, невозможно в столь ограниченных рамках представить многотысячные архитектурные памятники, расположенные на территории Советской Армении, хотя бы и самые значительные (число которых доходит до тысячи), поэтому мы постарались представить их в общих чертах, с емкими характеристиками, выделяя присущие им архитектурно-художественные особенности и достоинства.

Настоящий путеводитель адресован гостям Советской Армении. Нам кажется, он поможет ознакомлению с архитектурными памятниками Советской Армении, даст возможность сориентироваться при выборе туристических маршрутов.

В качестве напутствия гостям нашей республики хочется привести слова известного советского писателя Николая Тихонова: «Каждый должен хоть раз в жизни побывать в Армении. Там ждут его открытия и чудеса, которые оставят хороший след в его творчестве... И тот, кто хочет пережить незабываемые мгновенья, пусть, как в старые времена, пешком обойдет Армению... Он не пожалеет о содеянном».

Армения — одно из древнейших государств мира, ровесница Ассирии, Вавилона, Мидии, Парфии, Персии, Греции, Рима. И не удивительно, что обнаруженные на ее территории самые ранние памятники материальной культуры имеют почти 6000-летнюю историю. Пещеры каменного века, жилища энеолитического периода и бронзового века, мегалитические строения, наскальные изображения, могильники, укрепленные поселения — бердшены — все это свидетельства строительной деятельности племен, обитавших на Армянском нагорье.

Из всех древнейших поселений на территории Советской Армении особо выделяется Шенгавитское (IV—II тыс. до н. э.), обнаруженное в юго-западной части Еревана на берегу реки Раздан. Это поселение со своеобразной композицией жилых домов, с оборонительными и хозяйственными сооружениями, с четырьмя последовательно сменившимися богатыми культурными слоями дают четкое представление о непрерывной деятельности общины, существовавшей здесь тысячелетия назад.

Одним из древнейших центров металлургического дела в Закавказье является расположенное недалеко от села Тароник (Эчмиадзинский район) поселение Мецамор (III—I тыс. до н. э.). Его производственные, культовые постройки, жилые дома и богатый археологический материал свидетельствуют о высоком уровне литейного дела, культуры, ремесел, строительного искусства в Армении. Примечательны находки, связанные с астрономией. Результаты исследований этих находок подтверждают, что в 2800—2600 годах до н. э. здесь наблюдали самую яркую звезду — Сириус (появление которой связывали с наступлением нового года и поклонялись ей). О развитии астрономии в древней Армении свидетельствует существующий еще с 2492 года до н. э. Армянский подвижной (с 1084 года — устойчивый) календарь.

Памятниками той же эпохи являются обнаруженные на склонах горы Арагац и в бассейне озера Севан бердшены (Ором, Тгит, Гарнаовит, Лчашен, Цахкаовит, Сарнахпюр, Мотканаберд), сооруженные из крупных необработанных камней, так называемой циклопической кладкой. Поселения и бердшены были обеспечены естественной и искусственной защитной системой: располагались на окаймленных реками и ущельями неприступных холмах и скалистых возвышениях, окружались крепостными стенами с башнями, имели подземные ходы.

В эпоху бронзового века и неолита на Армянском нагорье получили широкое распространение мегалитические постройки: менгиры, кромлехи, дольмены (Зорац дашт — Войсковое поле в Сисиане, Шамирам, Ошакан). К ним же относятся единственные в своем роде памятники «вишапы» (драконы) — изображения рыб, высеченные на цельных камнях (длиною до 5 м) и покрытые символическими знаками. Они олицетворяли культ воды и устанавливались у истоков родников, вблизи каналов, водоемов (в Гегамских горах, на северо-восточном берегу Севанского озера, на склонах Арагаца).

В I тыс. до н. э. возникли и достигли большого расцвета такие значительные архитектурные комплексы, как Эребуни (Арин-Берд), Тейшебаини (Кармир-блур), Аргиштихинили. Они состояли из крепости и поселения, имели прямоугольную регулярную планировку с четкой системой застройки и уличной сети. Остатки Эребуни и Тейшебаини находятся на территории города Еревана, а Аргиштихинили — на возвышенностях близ сел Нор-Армавир и Айкаван в Октемберянском районе.

В 1950 году во время раскопок Эребуни было найдено каменное свидетельство о рождении Еревана, которое промолчав около 3000 лет, заговорило в наши дни на клинописном языке, удостоверяя, что Эребуни был основан в 782 году до н. э. царем Аргишти I (копию клинописного свидетельства можно увидеть на камне, установленном недалеко от площади Ленина). Следовательно, столице Армении — Еревану уже 2770 лет. В 1968 году торжественно отмечалось 2750-летие города и по этому поводу у подножия крепости был создан музей, представляющий посетителям археологический материал раскопок и богатую историю Эребуни. Прежде чем ознакомиться с крепостью, непременно посетите этот замечательный очаг культуры.

Эребуни был раскинут вокруг холма Арин-Берд, на вершине которого сохранилась цитадель, обнесенная по треугольному контуру крепостной стеной. Крепость состояла из четко выраженных дворцовой, культовой и хозяйственной частей. Примечательно, что официальные помещения открывались на панораму гор Арарат и Арагац. Жизнь в Эребуни продолжалась почти непрерывно, вплоть до современного Еревана, который унаследовал не только его богатую культуру, традиции, но и название — Эребуни-Ереван.

Если Эребуни был военно-административным центром, то Тейшебаини (VII—VI вв. до н. э.) имел преимущественно хозяйственное значение, о чем свидетельствуют расположенные на нижнем этаже двухэтажной цитадели складские помещения, комнаты для хранения

продовольствия, мастерские. Вызывают удивление просторные кладовые с изобилием карасов, имеющих колоссальную емкость (700—900 л), что говорит о высоком уровне развития садоводства и виноделия в Армении еще в IX—VII вв. до н. э. Об этом же повествуют ассирийские клинописи, упоминания греческих историков Геродота, Ксенофонта, Страбона, армянского историка V в. Агатангехоса и сведения о вывозе из Армении в большом количестве вина и сухофруктов. Доказательством этого высокого уровня служат также скульптуры Гарни, Двина, Звартноца и особенно нашедшие место в орнаментальном убранстве Ахтамарского храма барельефы, изображающие возделывание садов, изготовление вина, царские пиршества.

Падению Тейшебаини, наряду с опустошительными набегами скифов и коренных племен, в еще большей степени способствовал пожар, под пеплом своим захоронивший богатый археологический материал (в том числе остатки зерна, овса, винограда, плодов и т. п., которые в обычных условиях могли бы не сохраниться), обнаруженный во время раскопок в 1939—1970 гг. (в этом смысле Тейшебаини — это своеобразные «Армянские Помпеи»).

Аргиштихинили (основан в 776 г. до н. э.) в отличие от Эребуни и Тейшебаини, имел две цитадели с тремя рядами крепостных стен. Сведения об оборонительных, дворцовых и хозяйственных сооружениях города содержат многочисленные клинописи основателя города царя Аргишти I и его преемников.

Многие строительные традиции, градостроительные и конструктивные формы древнейшего периода, особенно высокая культура обработки камня, опыт выбора и подготовки местности для застройки, перешли в последующие этапы армянского зодчества.

В VII—VI вв. до н. э. с формированием армянской государственности при династии Ервандидов армянский народ вступил в новый этап экономического и культурного развития, которому, однако, помешало завоевание страны сначала Мидией, а затем — Персией.

Сведения об армянских народных жилищах этого периода содержатся в «Анабазисе» Ксенофонта. Согласно им, в южных районах Армении дома были башенного типа, а на севере — врытыми в землю, с отверстием в перекрытии, откуда проникал свет и через которое люди с помощью приставных лестниц входили в помещение (речь идет о простейшем, еще несовершенном прототипе народного жилого дома глхатуна, именуемом азарашеном).

В последние десятилетия III в. до н. э. Армения вступила в состав государства Селевкидов, оказавшись тем самым активнейшим образом вовлеченной в сферу влияния эллинистической культуры. Армянская государственность была восстановлена при основателе Арташесидской династии царе Арташесе I (189—160 гг. до н. э.). Особого расцвета достигла Армения в годы правления Тиграна Великого (95—55 гг. до н. э.), став одной из могущественных и передовых стран Древнего мира.

Небывалого подъема в этот период достигло градостроительство. Были основаны города Арташат, Армавир, Ервандашат, Тигранакерт, Вагаршапат и другие, в композиционной структуре которых использованы принципы эллинистического градостроительства. Согласно свидетельствам Плутарха и Страбона, в выборе места и закладке города Арташата («Армянский Карфаген») принимал участие, нашедший приют в Армении, карфагенский полководец Ганнибал. Сын Тиграна Великого Артавазд II (55—34 гг. до н. э.), сменивший отца на армянском престоле, по свидетельству Плутарха, был крупным представителем эллинистической культуры, автором речей, трагедий и исторических сочинений. В Тигранакерте и Арташате действовали театры эллинистического типа. В 53 году до н. э. во время торжеств, организованных по поводу мирного договора, заключенного с Парфией, в Арташате была поставлена трагедия Эврипида «Вакханки» на греческом языке.

Раскопками последних десятилетий в Арташате и Армавире выявлен богатый археологический материал, расширивший наши представления о границах распространения эллинистической культуры в Армении, подтвердивший письменные сведения об этих городах.

Одним из важнейших памятников эллинистического периода является крепость в селе Гарни (III—II вв. до н. э., Абовянский район), которая, по свидетельству отца армянской историографии Мовсеса Хоренаци (V в.), служила летней резиденцией Аршакидского царского двора.

Крепость расположена на живописном треугольном мысу, с двух сторон защищенном глубокими ущельями, а с северной стороны она была надежно укреплена неприступными стенами, сложенными из гигантских базальтовых глыб. Внутри крепости сохранились: языческий храм, остатки царского дворца, бани, жилых помещений. Наибольшую ценность, несомненно, представляет храм — единственный целостно сохранившийся памятник античности на территории СССР. Согласно греческой надписи на одном из камней крепости, храм построен в 77 году основателем Аршакидской династии царем Трдатом I, прославившимся своей преобразовательной и строительной деятельностью. Храм, представляющий собой периптер с колоннадой римско-ионического ордера, украшен восхитительным орнаментом, который, благодаря пластичности, сочности, жизненности, словно не высечен, а вылит в камне.

Храм был разрушен сильнейшим землетрясением 1679 года. В 1909—1911 годах экспедиция под руководством академика Н. Марра расчистила развалины. В 1930-е годы архитектор Н. Буниатян составил проект реставрации храма. Храм, пролежав в развалинах около 300 лет, благодаря восстановительным работам, проведенным в 1969—1974 годах по проекту и под руководством архитектора А. Саинян, предстает сегодня перед нами во всем своем величии.

Сила художественной выразительности Гарнийского храма заключается не только в истинных архитектурных и конструктивных формах, но и в гармоничной пропорциональной связи, существующей в общем композиционном построении и в отдельных деталях.

Одним из самых ранних и интересных образцов гражданского зодчества является Гарнийская баня, состоящая из пяти отделений (предбанника, купальных комнат и топки). Особую ценность бане придает пол предбанника, украшенный мозаикой. Тема мозаичного изображения взята из греческой мифологии. Привлекает внимание таинственная надпись, вплетенная в мозаику: «Работали, не получив ничего».

Среда Гарни — это восхитительное собрание архитектурных и природных памятников, состоящее из собственно Гарнийских памятников, а также Гегарда, Авуц-Тара, Ахджоцванка и, конечно же, знаменитого «Хосровского леса» (ныне Хосровский государственный заповедник). Последний является младшим современником Гарни, заложен в IV в. царем Хосровом II Котаком (332—338 гг.) для охоты и военных учений. Заповедник, благодаря неповторимому ландшафту, редким растительным и животным видам получил широкое признание.

Армянская культура в период между VI в. до н. э. и III в. н. э. стала той прочной и надежной основой, на которой развилось жизнеутверждающее и столь самобытное искусство средневековой Армении.

В 301 г. Армения приняла христианство в качестве государственной религии. Этот факт рассматривается скорее как социально-политическое, нежели религиозное событие, имев-

шее важное значение для утверждения государственности в стране и развития экономики и культуры. Необходимость пропаганды нового культа способствовала возникновению многих первоклассных произведений армянского монументального зодчества.

Этот период характеризуется, с одной стороны, борьбой не на жизнь, а на смерть с соседними государствами — Персией, Византией, Арабским халифатом, с другой — усилиями по сохранению национального самосознания, национального духа. И ничто в этой трудной борьбе не смогло бы стать армянскому народу таким могучим подспорьем, каким стало создание Месропом Маштоцем в 405 году армянских письмен. Это послужило мощным стимулом прогресса во всех областях мышления и творческой деятельности, красноречивым свидетельством тому являются 14 тыс. армянских чудо-рукописей, хранящихся в Ереванском Матенадаране (книгохранилище) имени М. Маштоца, в их числе: многочисленные шедевры по историографии, философии, математике, географии, медицине и другим областям, прошедшие длинный и трудный путь тяжких испытаний, разделяя судьбу армянского народа. В армянских рукописных собраниях есть немало переводных письменных памятников с греческого, ассирийского, сирийского и языков других народов, оригиналы которых утрачены, и они, таким образом, известны только по армянским переводам.

Матенадаран — не просто хранилище древних рукописей и книг, это и солидное научное учреждение, живущее бурной исследовательской и культурной жизнью. Перед зданием Матенадарана установлен памятник Месропу Маштоцу, в левом углу его высечено первое предложение, написанное буквами армянского алфавита: «Познать мудрость и наставление, понять изречения разума».

Значительным образцом раннефеодального градостроительства является древнейшая столица Армении — Двин, остатки которой находятся в Арташатском районе. Город состоял из цитадели, собственно города и предместий. Цитадель, где располагался дворец Аршакидских царей (IV в.), была окружена рвом, заполненным водой, и двумя рядами мощных оборонительных стен. К западу от цитадели находился центральный квартал с резиденцией католикоса, церквами и подсобными помещениями.

IV—V вв. характеризуются в армянском монументальном зодчестве в основном процессом формирования национального облика. Культовая архитектура этих веков представлена преимущественно однонефными (Лернакерт, Танаат, Карнут, Гарни, Куртан, Одзун, Гюлагарак, Джарджарис, Парби) и трехнефными (Ереруйк, Касах, Аштарак, Двин, Егвард, Ахц, Кохб) базиликами в многочисленных вариациях.

Часть трехнефных базилик (Ереруйк, Аштарак, возможно, и Двин) имела так называемый «базиликальный разрез», то есть, средний неф был выше боковых и перекрывался отдельно. В других (Касах, Ахц, Кохб, Егвард) все три нефа брались под общую двускатную крышу («восточный тип»). Вершиной трехнефных базилик и вообще одним из узловых памятников раннехристианской архитектуры является Ереруйкская базилика (V в.), расположенная на окраине поселка Анипемза в Анийском районе. Помимо двух восточных приделов, церковь имела также по одной двухэтажной комнате в западных углах и с трех сторон была обнесена открытой галереей. Памятник пленяет стройной, гармоничной композицией, строгой и впечатляющей обработкой фасадов.

Помимо церквей базиличного типа в IV—V вв. в Армении возводились также купольные церкви (Эчмиадзинский кафедральный собор, Вохчаберд, Шагат, Текор), однако «массовое» строительство их началось в VI—VII вв. в период зрелости и расцвета армянского монументального зодчества.

Талантливыми армянскими мастерами были

найдены многообразные надежные решения купольных систем. В получивших широкое распространение купольных базиликах (Одзун, Гаяне, Кумайри) и их трехабсидных вариантах (Двин, Талин) тяжесть купола несут на себе четыре мощных отдельно стоящих пилона. Церкви Одзун и Гаяне со своими компактными, логически оправданными композициями — образцы классического совершенства. Талинская церковь впечатляет своей художественно-пластической обработкой, декоративным убранством и светскостью.

В купольных базиликах пилоны, разбивая молельный зал на части, сужали условия для восприятия религиозных обрядов. Этого «неудобства» лишены представляющие чисто армянский тип купольные залы (Зовуни, Птгни, Аруч, Ддмашен), в которых купол опирается на пристенные пилоны. Большую известность получили церкви Птгни и Аруч, первая из которых особенно выделяется художественным убранством, а вторая — величием внутреннего пространства, высокохудожественными фресками, которые, вкупе с фресками Талина, Лмбатаванка, Коша, Зоравара и других памятников, опровергают бытующее мнение, будто фреска чужда раннесредневековому армянскому искусству.

Композиция купольного зала, будучи весьма распространенным и жизнеспособным типом культовых зданий раннего средневековья, нашла широкое применение также в последующие этапы средневековья.

Древнейшим армянским центрально-купольным сооружением является Эчмиадзинский кафедральный собор — один из краеугольных памятников всей христианской архитектуры. Согласно летописным источникам (Агатангехос, Лазарь Парпеци), он был построен царем Трдатом III и Григорием Просветителем (основательно перестроен в 484 г. при правителе Армении Ваане Мамиконяне).

Созданием Кафедрального собора был основан важнейший духовный и культурный очаг, призванный сыграть беспрецедентную роль в судьбе армянского народа. Еще в V в. под сенью Эчмиадзинского собора были созданы первая армянская школа, первый матенадаран, первый центр письменности, впоследствии и первая типография. В среде Кафедрального собора были сооружены замечательнейшие памятники армянского зодчества: Звартноц, Рипсиме, Гаяне. Веками Эчмиадзин выступал духовно-идеологическим центром лишенного государственности и рассеянного по всему миру армянского народа, могучим стимулом его самосознания и самоутверждения.

Кафедральный собор в плане представляет квадрат с подковообразными абсидами, с четырьмя пилонами в центральной части, на которые опирается купол. Чуть позднее эта композиция нашла применение также в церкви св. Феодосия в Багаране (624—631 гг.). По мнению западноевропейских ученых (Й. Стржиговский, Дж. Димитрокалис, В. Арслан), Эчмиадзино-Багаранский четырехабсидный тип с четырьмя пилонами был перенесен в Европу, наложив свой отпечаток на композицию некоторых памятников (Неа в Константинополе, Сан-Сатиро в Милане, Жермини де Прийе во Франции).

Самыми распространенными образцами центрально-купольных сооружений являются небольшие церкви, имеющие крестообразную планировку снаружи и изнутри: одноабсидные (Шеник, Бужакан, Кармравор, Бджни, Арташаван, Лмбатаванк, Артавазик, Кош), трехабсидные (св. Богородицы в Талине, Христофор, Тух-Манук в Лусагюхе, св. Мариам в Арзни, Дорбатаванк, Хневанк, Пемзашен), четырехабсидные (Црвиз, св. Воскресения в Арзни, Огеванк, Манканоц, Парпи, Агарак). Наиболее известными и совершенными из них являются церкви Кармравор в Аштараке, Лмбатаванк в Артике и св. Богородицы в Талине (все — VII в.). К счастью, в Кармраворе сохранилась в нетронутом виде характерная для раннего средневековья, дошедшая до наших времен в еди-

ничных примерах, полусферическая кровля с первоначальным черепичным покрытием. На территории Советской Армении другим примером служит недавно обнаруженная в Арагаце шестиабсидная церковь. Особо примечательна церковь Дорбантаванк, купол которой покоится на прямоугольном основании вместо обычного квадратного, с соотношением сторон 3 : 4 и форма его не круглая, а овальная.

Развитие крестообразных центрально-купольных церквей шло по пути расширения внутреннего пространства, отказа от свободно стоящих опор. Это видно на примере церкви в Мастаре и однотипных памятников VII в. в Артике, Аричаванке, Воскепаре, в которых купол опирается на широкопролетные тромпы, венчая собой все внутреннее пространство. Предполагается, что центральный бесстолбный тронный зал дворца Арцрунидов в Ахтамаре (первая половина X в.), имел характерное для памятников типа Мастары перекрытие, увенчанное господствующим над всем внутренним пространством гигантским куполом (Ст. Мнацаканян).

Надежностью и наибольшей устойчивостью к землетрясениям обладал такой тип четырехабсидных памятников, где в четырех углах между абсидами расположены приделы, а внутренняя четырехкрылая композиция заключена снаружи в прямоугольник. Первенцем этого типа является находящийся в северо-восточной части Еревана храм Аван, сооруженный в 591—602 гг. противопрестольным католикосом Иоанном Багаранци. Фактически это самый ценный средневековый памятник на территории Еревана. Во всех остальных однотипных памятниках, построенных после него (Рипсиме, Таргманчац в Айгешате, Гарнаовит, Сисаван, Арамус, Колатак), угловые приделы получают квадратную или прямоугольную композицию, на фасадах многих из них появляются треугольные или трапециевидные ниши. Последние давали возможность избежать сплошного монолита угловых масс абсиды, создавая причудливую игру света и тени. Наиболее завершенным и целостным образцом указанного типа является храм Рипсиме (618 г.) — жемчужина армянской архитектуры, композиционные формы которой доведены до классического совершенства. Весь облик храма отмечен печатью торжественности, величия и вдохновения. Название храма связано с именем девы-мученицы Рипсиме. Легенда (приведенная в «Истории Армении» Агатангехоса) рассказывает, что Рипсиме и ее подруги, спасаясь от преследований римского императора Диоклетиана, бегут в Армению и находят убежище в садах столицы Армении Вагаршапата. Армянский царь Трдат, прослышав о красоте Рипсиме, хочет жениться на ней. Но дева-отшельница отказывает язычнику-царю и бежит из дворца в восточную часть города, где укрывается за каменистым холмом у дороги, ведущей в Арташат. Вскоре, однако, слуги царя настигают ее и после жестокого истязания сжигают огнем лампад. Мученической смерти подвергаются также блаженная Гаяне — советница Рипсиме, Шогакат и другие подруги Рипсиме. Проповедник христианства Григорий Просветитель строит на их могилах часовни, на месте которых впоследствии возводятся церкви Рипсиме, Гаяне, Шогакат, унаследовавшие имена дев-мучениц.

Проезжая по автотрассе Ереван—Эчмиадзин, вы, несомненно, заметили указатель Звартноца — взметнувшегося на высоком пьедестале орла с горделивой осанкой (создан творческим содружеством Е. Кочара и Р. Исраеляна). Именно здесь, в 3 км от города Эчмиадзина, неподалеку от трассы находятся развалины храма Звартноц, который даже в таком виде очень впечатляющ и побуждает склонить голову перед строительным гением мастера, создавшего этот шедевр.

Согласно историческим сведениям, храм, а также находящийся неподалеку от него дворец католикоса были построены католикосом Нерсесом Таеци (641—661 гг.), прозванным за

плодотворную строительную деятельность «Строителем».

Храм имел недолгую жизнь. В конце X в. он уже был разрушен. И быть бы ему навек преданным забвению, если бы Т. Тораманян и его сподвижники в начале нашего столетия не расчистили развалины храма из-под толстого слоя земли и не заставили их заговорить о былом величии этого неповторимого творения. По реконструкции Т. Тораманяна, храм представлял собой центрально-купольное сооружение с тремя постепенно убывающими ярусами вокруг вертикальной оси, высотой около 45 м. Тяжесть купола падала на четыре мощных пилона, расположенных в центральной части храма в местах соединения крыльев креста. Позади каждого пилона стояло по одной мощной колонне, увенчанной огромной капителью с изображением распростершего крылья орла. Снаружи храм был богато декорирован: грани первого яруса, окна, порталы, карнизы были украшены декоративной аркатурой и орнаментированными поясами, основной мотив которых составляли виноградные лозы, ветви граната с плодами, пальмовые листья, геометрические узоры. Между арками были размещены барельефы мастеров-строителей храма со строительными инструментами в руках. На одном из барельефов сохранилась надпись с именем мастера — Иоанн,— который, как предполагается, был главным мастером-архитектором.

Реконструкция Т. Тораманяна вызвала сомнения и недоверие, которые исчезли лишь после того, как в 1906 г. экспедицией Н. Марра при раскопках храма св. Григория (Гагикашен) в городе Ани была найдена каменная статуя царя Гагика с макетом Гагикашена в руках, где храм изображен в той же композиционной форме, какую дал Тораманян в реконструкции Звартноца.

Более полное представление об облике храма Звартноц можно получить, посетив Государственный исторический музей Армении, где экспонируется макет храма в 20-кратно уменьшенном размере.

Звартноц — беспрецедентное культовое сооружение. Его отличают своеобразие пространственно-плановой композиции, дерзость архитектурного замысла, великолепие внешнего убранства, удачно найденные масштабы и облик, вполне гармонирующие с окружающей средой на фоне чарующей панорамы Арарата. «Действительно, он не обладает гигантскими размерами куполов Пантеона и св. Софии, и нет здесь обилия пышности, но есть архитектурное умение, которое сделало его редким образцом во всей мировой архитектуре и венцом творческого гения армянского народа» (Т. Тораманян).

В Закавказье известны храмы типа Звартноца: Банак, Лякид, Ишхан и уже упомянутый Гагикашен. Немало таких памятников, которые ощутили на себе благотворное воздействие архитектурных форм Звартноца.

Характерным вариантом центричных сооружений являются восьмиабсидные церкви, общеизвестными примерами которых служат церкви Зоравар в Егварде (661—685 гг.) и в селе Иринд Талинского района (VII в.). Их нижний ярус имеет снаружи форму призмы с 18-ю неравными гранями и с широкими нишами треугольного сечения, а верхний представляет собой 12-гранный барабан, увенчанный пирамидальным покрытием. Замечательным образцом многоабсидных церквей служит шестиабсидная церковь в Арагаце (VII в.).

В раннесредневековой армянской архитектуре важное место занимают мемориальные памятники — усыпальницы (Ахц, склепы Гаяне и Рипсиме, могила Месропа Маштоца в Ошакане), крылатые кресты (Двин, Аван, Джрвеж, Кохб), стелы (Ардви, Дсех, Кохб, Брдадзор, Аруч, Талин), надгробные памятники (Одзун, Агуди), хачкары.

Естественно, раннесредневековая архитектура Армении не ограничивается лишь памятниками культового или мемориального назна-

чения. Возводились, несомненно, и светские постройки, которые, к сожалению, сохранились значительно хуже. Причиной этого служило не только то, что они в основном имели деревянное перекрытие и не были столь монументальны, но и то, что именно они становились мишенью во время вражеских нашествий и, в отличие от культовых сооружений, восстанавливались редко. Из построек гражданского зодчества можно выделить тронный зал царского дворца в Двине, католикосские дворцы Двина, Авана, Звартноца, Арамуса, Аручский дворец Григора Мамиконяна. Остатки большинства из них обнаружены при раскопках. Композиционным центром всех дворцовых комплексов являлся колонный зал, вокруг которого группировались жилые, хозяйственные и подсобные помещения. В общей композиции и отдельных деталях колонного зала наблюдается очевидная связь с архитектурой народного жилища (перекрытие типа азарашен, капители и т. д.).

С самого начала VIII в. над Арменией навис почти 200-летний гнет арабского владычества, затормозивший развитие архитектурно-строительной деятельности. От арабского ига страна освободилась в 885 году, когда царем Армении стал князь князей Ашот I Багратуни, положивший начало царству Багратидов. Армения вступила в новый этап своей истории — эпоху развитого феодализма, которая в области архитектуры отмечена формированием архитектурных школ, отличающихся определенным обликом и региональными особенностями (Араратско-Ширакская, Сюникская, Васпураканская, Гугаркская, Арцахская). Оживление международной торговли и развитие ремесел по всей территории Армении вызвали необычайный расцвет гражданского зодчества. Стали расти и развиваться существовавшие уже города и поселки (Двин, Вагаршапат, Гарни), создаваться новые (Лоре, Бджни, Капан).

В условиях экономического и политического разобщения, а также непрекращающихся посягательств иноземных государств на армянские земли, становится понятным развернувшееся по всей стране строительство крепостей, оборонительных сооружений, каковыми являлись Амберд, Бджни, Каян, Гаг, Смбатаберд, Воротнаберд. Самой мощной и неприступной из них был Амберд — родовая крепость князей Пахлавуни, развалины которой находятся в 7 км северо-западнее села Бюракан, на вершине окруженного глубокими ущельями холма. Сохранились часть крепостных стен, остатки трехэтажного княжеского замка, водохранилища, системы водоснабжения, бани и построенная князем Ваграмом Пахлавуни купольная церковь (1026 г.), которая, наряду с церковью св. Богородицы в Бджни (1031 г.) являет собой один из ранних образцов церквей с зонтичным покрытием.

Лучшим выражением высокой культуры и воплощенных в жизнь принципов градостроительства служат столицы отдельных царств: Лоре (Ташир-Дзорагет), Капан (Сюник), Ахтамар (Васпуракан) и особенно столица Багратидов — Ани. В этом городе «тысячи и одной церкви» развил плодотворную деятельность один из самых талантливых зодчих своего времени знаменитый Трдат, творения которого (Анийский кафедральный собор, Гагикашен, католикосский дворец и церковь Аргины) входят в число первоклассных произведений армянского зодчества (к великим деяниям Трдата причисляют и восстановление разрушенного от землетрясения 989 г. купола собора св. Софии в Константинополе, о чем свидетельствует армянский историограф X в. Степанос Таронаци Асохик). Кстати, по мнению австрийского ученого Й. Стржиговского, в решении интерьера Анийского кафедрального собора использованы такие композиционные формы и приемы, которые позднее встречаются в готической архитектуре.

Самым ярким и глубоким проявлением архитектуры развитого феодализма служат монастырские комплексы с многообразными и

разумными композиционными решениями, интересными, своеобразными постройками. Все они отмечены печатью глубокой самобытности, отличаются высокими композиционными достоинствами. Монастырские комплексы были не только религиозно-культовыми центрами, но и играли важную роль в культурно-просветительской деятельности. Многие из них были крупными очагами письменности, где писались, иллюстрировались и переписывались многие ценные армянские рукописи, которые ныне украшают рукописные собрания Ереванского Матенадарана им. М. Маштоца, Мхитаристов Венеции и Вены, монастыря св. Акопянц в Иерусалиме, патриаршества Новой Джуги, Британского музея в Лондоне и др.

Именно активной культурно-просветительской деятельностью монастырских комплексов обусловлено наличие во многих из них (Санаин, Ахпат, Гошаванк, Сагмосаванк, Татев, Гладзор) скрипториев, библиотек, духовных школ и университетов. Славились университеты Санаина, Татева и особенно Гладзора. За большую культурную и научную деятельность Гладзорский университет (основан в 1282 г.) был прозван современниками «Вторыми славными Афинами», «Великой школой», «Прославленным университетом». С Гладзором связаны имена многих знаменитых деятелей армянской культуры: Нерсеса Мшеци, Есаи Нчеци, Степаноса Орбеляна, Ованнеса Воротнеци, Момика, Тороса Таронаци, Мхитара Саснеци, Ованнеса Арчисеци, Хачатура Кечареци. Здесь были написаны и иллюстрированы десятки манускриптов.

Как выражение преемственности архитектурных традиций в зодчестве развитого феодализма, особенно на ранних его стадиях; стали широко применяться многие плановые и объемно-пространственные формы памятников раннего средневековья (В. Арутюнян).

Новая эпоха диктует свои художественно-композиционные принципы. Больше внимания начинают уделять пластической обработке внешних плоскостей памятников, использованию декоративных возможностей строительного камня, полихромии, фресковому искусству, пропорциональности, взаимообусловленности сооружений, условиям визуального восприятия, единству с окружающей средой. Уплотняются горизонтальные размеры церквей, вместо этого подчеркиваются вертикальные пропорции. Важное значение придается при строительстве сооружений антисейсмическим мероприятиям, акустике.

В монастырских ансамблях и по местоположению, и по размерам всегда господствовала главная церковь, все остальные сооружения композиционно подчинялись ей. Сказанное полностью подтверждается примерами Татева, Санаина, Ахпата, Кечариса и других монастырских комплексов. Церковь Петра и Павла Татевского монастыря (895—906 гг.) — самое примечательное произведение архитектурной школы Сюника. Она воспроизводит единственную вариацию раннесредневековых купольных базилик (Одзун, Гаяне), выступая промежуточным звеном в цепи перехода от купольной базилики к крестово-купольному типу, который позднее получил широкое распространение (О. Халпахчьян).

Санаинский и Ахпатский монастыри формировались в течение нескольких столетий, в несколько строительных этапов, естественно, не по единому замыслу, усилиями нескольких поколений мастеров-строителей. Однако это обстоятельство не помешало обоим монастырским комплексам сохранить целостность, обрести единую, взаимосвязанную композицию, обладать стилевой и художественной общностью, пространственным равновесием.

Эта особенность формирования комплексов, присущая вообще армянской архитектуре — результат учета при осуществлении каждого нового сооружения опыта уже существующих, а также преемственности и передачи по наследству архитектурно-художественных традиций, высокого мастерства и полной са-

моотдачи зодчих. Главные церкви монастырей Санаина и Ахпата — Аменапркич (966 г.) и св. Ншана (976—991 гг.) — несколько вытянутые по оси восток-запад, крестообразные внутри и прямоугольные снаружи купольные сооружения — самое раннее проявление указанного типа. Обе эти знаменитые церкви были построены супругой царя Ашота Милостивого — царицей Хосровануйш во благоденствие сыновей своих — Смбата и Кюрике. В истории армянского средневекового зодчества известны имена и многих других женщин княжеского происхождения, которые прославились, выступая меценатами: инициаторами, покровительницами, субсидирующими наиболее крупные постройки. Вот некоторые из них: Катрамиде (Анийский кафедральный собор), Ванени (Санаинский мост), Грануш (церковь св. Григория и матенадаран Санаинского монастыря), Мариам (церкви св. Аракелоц и св. Богородицы на Севане, церковь св. Петра Шогагаванка), Софи (церковь Гндеванка), Шахандухт (церковь Воротнаванка), Хатун (церковь св. Богородицы Ахпатского монастыря), Мариам (церковь монастыря Кобайр). Примечательна широко известная надпись княгини Софи: «Перстнем без камня было ущелье Вайоц, построила ее (церковь Гндеванка. — Г. Ш.), и вдела камень в перстень тот».

Следующими после церквей важными сооружениями в монастырских комплексах были гавиты (притворы), которые имели как церковное, так и светское назначение, одновременно они использовались как родовые усыпальницы. Гавиты обычно примыкали к западной стороне главной церкви (хотя известны и случаи отклонения от этого правила). Гавиты раннего периода — это вытянутые залы, перекрытые преимущественно полуцилиндрическим сводом (Ваганаванк, Гндеванк, Каркоп). Строились также четырехколонные, квадратные в плане гавиты. Замечательными образцами их служат гавиты монастырей Тегеняц, Санаина, Гошаванка, Агарцина.

На южных стенах церквей, а порой и гавитов, часто можно встретить изящное изображение, состоящее из сочетания расположенных полукругом букв и лучеобразных борозд, которое органически сливается с плоскостью фасадов и на первый взгляд ничем не отличается от элементов художественного убранства. Это изображение, обладающее определенными художественными достоинствами, имело чисто практическое назначение — служило солнечными часами. Весь их «механизм» состоял всего-то из таблицы букв и установленного посередине стержня, по направлению падающей от него тени и определяли время. Самые ранние из известных нам солнечных часов относятся к VII в. По совершенству художественного исполнения можно выделить солнечные часы Звартноца (экспонируются в музее Звартноца).

Светские здания в архитектурных ансамблях (школы, трапезные, библиотеки-матенадараны и др.) по своей выразительности, композиционному замыслу были созвучны церковным, в отдельных случаях даже оказывали определенное влияние на архитектуру последних. Духовная школа Санаина (первая половина XI в.), традиционно именуемая семинарией Магистроса (по имени известного армянского средневекового ученого, философа и педагога Григора Магистроса Пахлавуни) занимала прямоугольное помещение между церквами Аменапркич и св. Богородицы. В отличие от средневековых помещений Армении подобного типа, где основными конструктивными элементами композиционного построения выступают стены и своды, в Санаине решающим является остов, составленный из мощных пилястров и арок, ритмикой и гармоничным сочетанием которых обусловлена художественная сила воздействия.

Самой большой и самой древней из армянских книгохранилищ является Санаинское (1063 г.). Это квадратное в плане строение, в котором на поднимающиеся от расположенных в средней части всех четырех сторон полуколонн мощные арки опирается шатрообразный восьмигранный купол с отверстием (ердиком) в центре. Смелое и стройное решение перекрытия не имеет аналогов в армянской монументальной архитектуре.

В композиционном решении книгохранилищ непременно учитывались вопросы освещения, проветривания, сохранения устойчивой температуры и т. д. Высокая строительная культура этих сооружений, выразительная и аргументированная композиция свидетельствуют не только о высоком уровне развития архитектуры в середине XI в., но и о большой любви и заботе к письменности, к духовной культуре в средневековой Армении.

Одним из знаменитых среди сохранившихся на территории Советской Армении инженерных сооружений средневековья является Санаинский мост (1192 г.), построенный через реку Дебед. Это древнейший из сохранившихся мостов со столь большим арочным пролетом. Смелый инженерный замысел композиционного решения моста умело сочетается с тонким архитектурно-художественным чутьем.

В конце XII в. Армения избавилась от 150-летнего сельджукского ига. В центральных и северо-восточных областях страны утвердилась династия Захаридов. Установившийся мир и оживление экономической жизни способствовали новому подъему архитектуры и строительной деятельности. Наряду с городами, очагами развития стали и монастырские комплексы, в сфере которых преобладающее место отводилось светскому мышлению и светским постройкам. Новый размах получило строительство гавитов, школ, трапезных, книгохранилищ, родников, коммунальных и хозяйственных построек. Благодаря этому в XIII—XIV вв. расцвели и получили законченный вид монастырские комплексы Санаина, Ахпата, Татева, Кечариса, Мармашена, Агарцина, Макараванка, сформировавшиеся еще в прошлые века. Возникли новые типы и варианты культовых зданий (церкви-усыпальницы: Нораванк, св. Богородицы в Егварде, Капутан, церкви: Зорац в Ехегисе, Акори, Киранц, св. Богородицы в Ахтале, св. Григория в Дсехе).

В эпоху развитого феодализма, особенно в XIII—XIV вв. задача художественно-пластической выразительности в армянской архитектуре выдвигается на первый план, художественность возводится до уровня живописности, выступая одной из характерных сторон архитектурного произведения. В архитектурных ансамблях большое место отводится внутренней и внешней отделке зданий, художественным выразительным средствам. Неотъемлемой частью сооружений становятся скульптурные изображения (в самых разнообразных композициях) Богоматери, Иисуса Христа, ангелов, древа жизни и особенно меценатов, умело сочетающиеся с архитектурными формами и средствами, органически вплетенные в них. Стиль живописности нашел наиболее яркое проявление в Ахчоцванке, Аричаванке, Макараванке, Нор-Варагаванке и особенно в памятниках Вайоц-дзора — Нораванке, Спитакаворе, Арени, Аратесе. Фигуры апостолов по обе стороны входа в церковь Петра и Павла Ахчоцванка, барельефы западного фасада гавита, порталов и колокольни двухэтажной церкви-усыпальницы монастыря Нораванк являются шедеврами армянского скульптурного искусства. В архитектурных сооружениях скульптура обычно выполняет вспомогательную функцию, дополняя, подчеркивая художественную выразительность здания. Между тем, приведенные примеры говорят об обратном — эти памятники словно созданы в качестве фона для возможно более выгодной демонстрации скульптур. И не случайно имена творцов этих памятников (Момик, Сиранес) упоминаются в одном ряду с именами крупнейших зодчих средневековья — Трдатом, Мануелом, Галдзаком.

Самым заметным архитектурным следом, оставленным в эту эпоху, следует считать Гегардский монастырский комплекс (XIII в.), наиболее примечательный период строительства

которого начинается с середины XIII в., когда княжеский двор Прошянов, купив у Захаридов монастырь, разворачивает здесь строительство уникальных по ценности и совершенству памятников, высеченных в монолите скалы. Известны в Армении, помимо Гегарда, и другие скальные сооружения (Хорхорские пещеры в Ванской скале, Анийские пещерные кварталы, монастырь села Мартирос в Вайоц-дзоре, пещеры Спитака), однако Гегард выделяется среди всех близостью с безупречными формами наземных сооружений армянской архитектуры, исключительными художественно-выразительными достоинствами. В нем нашли место и прием парных взаимнопересекающихся арок, и вписанный крест с куполом, и композиция квадратного в плане гавита с четырьмя опорами и много других форм и конструктивных решений в новом звучании, новой трактовке, с новым блеском. Интерьер их представляет собой неповторимое гармоническое сплетение архитектуры и художественно-пластических форм. Здесь работал мастер Галдзак со своими учениками, оставивший лишь скромную надпись: «Мастера Галдзака помяните». «Творили молча и ушли, оставив дыханье свое в веках» (Е. Чаренц).

На фоне в общем-то простой и строгой архитектуры Хоракертского монастыря (первая половина XIII в.) ошеломляет купол церкви с необычайной и исключительной композицией. Нижнюю часть барабана его составляют 30 колонок на цельном шестигранном камне с орнаментированными поясами баз и капителей. С большим конструктивным и художественным мастерством решено перекрытие купола. При обилии света, льющегося сквозь межколонные пространства барабана, колонны растворяются в нем, и мощный светящийся круг купола всем своим пленительным внутренним строением предстает перед зрителем, словно повиснув с неба.

В создании новых композиционных форм и приемов роль народных истоков становится еще более очевидной, это наглядно отразилось на примере гавита монастыря Аракелоц, где в камне воплощено деревянное перекрытие народного жилища — азарашен. Не менее красноречивы перекрытия колокольни-библиотеки Гошаванка, библиотеки Сагмосаванка. Новым, смелым замыслом проникнуты композиции квадратных в плане гавитов с четырьмя колоннами (Макараванк, Аричаванк, Гегард, Сагмосаванк, Хоранашат, Ахпат, Аствацинкал).

Рассматриваемая эпоха характеризуется богатством самобытных и прекрасных архитектурных форм, логических, правдивых образов. Это особенно наглядно проявилось в возникших в XIII в. новых типах гавитов, каковыми являются композиции с двумя взаимнопересекающимися арками (Ахпат, Аракелоц, Хоракерт, Мшкаванк), в некоторых — с двухэтажным вариантом. Совершенно отличную и своеобразную композицию имеет второй гавит Санаина — нахагавит (1211 г.), который двумя рядами низких аркад разделен на три нефа, перекрытых полуцилиндрическими сводами. Нахагавит с его трехнефной композицией — исключительное явление в семье армянских гавитов и, вероятно, имеет генетическую связь со средневековыми дворцовыми колонными залами (К. Кафадарян).

Гавитам по своей композиции близки трапезные, замечательные образцы которых сохранились в Агарцине и Ахпате. Это прямоугольные залы, разделенные в средней части двумя опорами точно на два квадрата, каждый из которых перекрыт сидящим на двух взаимнопересекающихся арках сводом с низким восьмигранным куполом. Более простую, перекрытую цилиндрическим сводом прямоугольную композицию имеют трапезные монастырей Тегенац, Киранц, Кобайр.

Начиная с XIII в. колокольни, состоящие из нескольких ярусов, выступают в монастырских комплексах в качестве отдельно стоящих сооружений, как например, в Ахпате и Санаине. Ахпатская колокольня — двухэтажная, увенчанная ротондой — результат мощного творческого порыва. Переход от нижнего крестообразного основания к квадрату со срезанными углами на втором ярусе осуществлялся посредством сталактитовых тромпов. Приятными пропорциями, интересным объемно-пространственным решением и цветовыми сочетаниями колокольня производит впечатление совершенного скульптурного произведения.

Помимо отдельно стоящих, строились также колокольни, совмещенные с постройками иного назначения (церковью, притвором, библиотекой и т. д.).

Сооружение родников в Армении — искусство тысячелетней давности. Обладающие разнообразными интересными композициями, они отмечены печатью народной мудрости и традиций армянской национальной архитектуры. Самые ценные из них относятся к XIII в. и встречаются в крупных монастырских комплексах (Ахпат, Санаин, Татев, Макараванк). Это преимущественно сводчатые галереи с двускатной крышей и симметричной композицией, главный фасад разделен на широкие арочные проемы (в Татеве — 1, Санаине — 2, Ахпате — 3).

По всей территории Армении рассыпаны памятники, олицетворяющие бурный расцвет средневекового армянского скульптурного искусства — хачкары, которые устанавливались не только как надгробные памятники, но и по самым различным поводам (важное историческое событие, закладка или восстановление какого-нибудь знаменитого памятника, пожертвование, водно-оросительные работы). Многие из них являются совершенными образцами скульптурного искусства, характеризующимися богатством художественных форм, многообразием изобразительных средств, непревзойденным мастерством обработки, умением максимально раскрыть возможности камня. Не случайно искусство армянского хачкара сравнивают лишь с другим могучим явлением армянского средневекового искусства — миниатюрой. Исключительно ценные образцы хачкаров можно встретить в Гошаванке, Гегарде, Санаине, Ахпате, Дсехе, Нораванке, Эчмиадзине и т. д. Самыми ценными из этих «исключительно ценных» являются, конечно же, два «кружевных» хачкара мастера Погоса в Гошаванке (один из них перевезен в Государственный исторический музей Армении). В них камень, словно, потерял свою материальность и покорно подчинился безудержной фантазии творца, полету его мысли и волшебству рук.

С развитием международной караванной торговли и расширением торговых путей возникла необходимость строительства караван-сараев, располагавшихся обычно вдоль караванных путей на расстоянии однодневного перехода (Атарбекян, Даштадем, Лернанцк, Аракелоц, Аруч, Селим, Арджис).

Бурное развитие армянской архитектуры, имевшее место в эпоху развитого феодализма, начиная с середины XIV в., вновь было прервано — на сей раз из-за набегов, угнетения и притеснений со стороны татаро-монгольских кочевых племен. Еще более ухудшилось состояние Армении, когда с начала XVI в. она стала ареной продолжительных кровопролитных войн и яблоком раздора между Турцией и Персией. Невыносимые условия вынуждали население страны покидать родные места и искать убежища в России, Грузии, на Балканах, в Западной Европе, Индии и других странах.

Следует, однако, сделать оговорку в отношении Сюника, где, благодаря упорной народно-освободительной борьбе, была приобретена некоторая самостоятельность. Когда вся Армения изнывала под турецко-персидским игом, княжество Сюника (Капан) сохраняло в какой-то степени независимость. Не случайно позднесредневековый период армянской архитектуры (XV—XVIII вв.), особенно начальный его этап, представлен преимущественно архитектурными памятниками Сюника (М. Асратян).

Строительные работы в позднее средневе-

ковье в основном протекали в русле восстановления и обновления памятников, особенно пострадавших от разрушительного землетрясения 1679 г., нанесшего ущерб главным образом постройкам Араратской долины. Широкомасштабные восстановительно-реставрационные работы были проделаны в Эчмиадзинском кафедральном соборе. Самая значительная из них — покрытие стен собора высокохудожественной фресковой живописью.

Укреплялись и приспосабливались к оборонительным нуждам церкви и монастырские комплексы. Позднесредневековые монастырские комплексы по своей композиции существенно отличаются от архитектурных ансамблей прошлых эпох. Если последние создавались в течение длительного времени, в несколько строительных этапов, то позднесредневековые комплексы осуществлялись по единому замыслу, в неизмеримо более короткий промежуток времени, вследствие чего по своей композиции и художественной выразительности они более целостны. Характерным признаком их является концентрация всех построек вокруг находящейся в центральной части главной церкви. Комплексы обнесены в основном прямоугольной в плане крепостной стеной, вдоль которой расположены вспомогательные и хозяйственные постройки (Татеви Мец анапат, Шатин, Хор-Вирап, Мугни, Кневанк). Они были не только религиозными центрами, но имели также важное оборонительное значение.

Из всех видов искусства и архитектуры разве что уровень развития искусства хачкара мог считаться органическим продолжением предыдущего этапа. Наглядным подтверждением этому служат хачкары на кладбищах Норадуза, Геташена, Камо, Мец Мазры и особенно Джуги (Нахиджеванская АССР), в которых расцвет армянского скульптурного искусства отразился с новой силой и новым блеском.

В связи с оживлением торговли получает размах строительство мостов. Было сооружено большое количество однопролетных и многопролетных мостов со стрельчатыми или полуциркульными неширокими арками (Шатин, Татев, Аштарак, Ошакан, Ереван, Гарни).

Народная архитектура характеризуется разработкой различных типов жилища для каждого географического пояса Армении. Особенностями скотоводческих хозяйств и суровым климатом обусловлен основной тип жилища населенных пунктов горных и предгорных районов — глхатун (зачастую углубленный в землю), вокруг которого располагались остальные постройки: хлев, сарай, помещение для выпечки хлеба (тонратун), хранения припасов и т. д. Особую прелесть имеют те горные поселения, где дома расположены ступеньками по рельефу, и часто крыша одного дома служит двором другого (Мегри, Хот, Шванидзор). Жилые дома равнинных местностей более раскинуты, сгруппированы вокруг двора и имеют плоское деревянное перекрытие с земляным настилом. Своими глухими вытянутыми фасадами они окаймляют улицу (дорогу), откуда ко двору ведет широкий сводчатый проем — далан. Часть хозяйственных и вспомогательных помещений располагались в сводчатых подвальных этажах. Двор, хозяйственный балкон, плоские крыши использовались как дополнительное пространство для хозяйственных нужд.

В 1826—1828 гг. после русско-персидских войн, избавления от долгого персидского ига и присоединения Восточной Армении к России (согласно Туркменчайскому договору 1828 г.) были созданы условия для развития материальной и культурной жизни в этой части Армении. Новый этап развития армянской архитектуры (XIX в. — начало XX в.) совпал с периодом складывающихся капиталистических отношений, он характеризуется тенденцией сближения с русской культурой и архитектурой, развитием градостроительства и народной архитектуры. Красноречивым фактом сближения с русской культурой может служить событие, упомянутое в надписи на стене винных

подвалов треста «Арарат»: «Здесь (имеется в виду существовавшая на месте подвалов Эриваньская крепость. — Г. Ш.) в 1827 году в присутствии автора впервые на сцене была поставлена бессмертная комедия Александра Сергеевича Грибоедова «Горе от ума». Грибоедов сыграл также важную роль в исторической судьбе армянского народа, выступив одним из поборников русско-армянской дружбы. На пьедестале памятника, установленного в Ереване в честь большого друга армянского народа высечено: «Александру Грибоедову — от благодарного армянского народа».

Стихийная и хаотичная дотоле застройка городов (Ереван, Александрополь, Карс, Нор-Баязет, Горис) сменилась градостроительной политикой с продуманными и перспективными задачами. Их развитие происходило согласно генеральным планам, по регулярной планировочной схеме, с зданиями, несущими на себе печать архитектуры русского классицизма. Глинобитный Ереван («Глиняные дома с глиняными плоскими крышами, глиняные улицы, глиняные площади, наконец, глиняные предместья — кругом глина, глина, глина») постепенно изменил свой облик, превратившись с определенной долей натяжки в город «европейского типа». Расширились территориальные границы города, возникли новые жилые кварталы, улицы, площади с торговыми и ремесленными рядами, значительно улучшились санитарно-гигиенические условия города.

Александрополь (Ленинакан) стал приметным, типично торгово-ремесленным городом, приобрел важное военно-стратегическое значение.

Развивающиеся капиталистические отношения вызвали потребность в зданиях нового типа (банковые, гостиничные, торговые, промышленные), которые существенно изменили лицо городов.

Необычайно короткий по продолжительности, этот этап послужил преддверием того пышного расцвета армянской архитектуры, который произошел после установления советской власти в Армении.

Предшествующие освобождению армянского народа от социального и национального гнета десятилетия были самыми мрачными годами, полными страшных лишений и ужасов. Турецкие янычары с молчаливого согласия и попустительства государств Западной Европы приступили к решению вопроса «быть или не быть» армянскому народу, насильственно согнав с исконно армянских земель все армянское население Западной Армении и вырезав более 1,5 млн. армян. Этой кровавой странице истории армянского народа посвящен замечательный памятник, воздвигнутый в северо-западной части Еревана на лесистом холме Цицернакаберд. Композиция из 12 гигантских пилонов, склонившихся к центру, где горит вечный огонь, гармонируя с символизирующим сегодняшнее возрождение армянского народа, устремленным в небо стрельчатым обелиском, создает атмосферу строгости, торжественности и воспринимается как каменный реквием в память безвинных жертв геноцида.

«В эти годы резни и крови казалось, что даже в камнеобильной Армении не хватит камней для могильных плит. Казалось, что старому каменотесу доведется огранить последнюю могильную плиту и высечь на ней: «Здесь покоится Армения».

Но этого не случилось. Октябрь потряс весь мир, он разбудил и нашу древнюю землю» (Г. Эмин).

Преобразующая сила ленинских идей, которая проявилась во всех сферах деятельности армянского народа, особенно наглядно отразилась в его архитектуре. По приглашению вновь созданного правительства Советской Армении из городов России и Западной Европы вернулись на родную землю видные специалисты различных областей творческой деятельности, чтобы включиться в дело преобразования молодой республики. В их числе был и академик архитектуры Александр Таманян,

который, получив образование, блестящую трудовую закалку и широкое признание в благодатной русской среде, был призван стать зачинателем советской армянской архитектуры.

Перестройка, вернее, возрождение столицы Армении Еревана началась в 1924 г., когда вступил в действие умело и разносторонне разработанный Таманяном генеральный план, рассчитанный на 15 лет с перспективой роста населения до 150 тыс. чел. «Пространство должно рассматриваться как архитектура, иначе у нас не будет архитектуры» (Ф. Л. Райт). Именно так поступил Таманян при составлении генерального плана Еревана. Он изобразил город как окруженный холмами Канакера, Норка, Саритаха и смотрящий на двуглавый Арарат естественный амфитеатр, с целостным компактным организмом, составляющие части которого находятся в тесном единстве, органически связаны между собой и лишены композиционно-градостроительных контрастов. «Город должен иметь зеленые пояса улиц и садов, без застроек, так называемые «легкие города», через которые чистый воздух будет проникать в центр города», — так пророчески предвещал великий зодчий. Невольно вспоминаешь написанные с пафосом поэтические строки гениального Е. Чаренца: «Он видел, наверное, солнечный город...».

Таманяновский ритм преобразования Еревана хорошо почувствовал М. Горький: «Эта стройка — первое, что бросается в глаза, когда подъезжаешь к Эривани. Серый каменный город на фоне хмурой массы среброглавого Арарата, в шапке красноватых облаков, — этот город издали вызвал у меня впечатление заключенного в клетку строительных лесов, на которых муравьиные фигурки рабочих лепят новые здания как будто непосредственно из каменной массы библейской горы».

Бурное развитие промышленности, невиданный рост населения вызвали необходимость неоднократного пересмотра генерального плана столицы (1939, 1951, 1970 гг.). К чести Таманяна следует сказать, что во время всех этих пересмотров были сохранены градостроительные принципы и важнейшие замыслы таманяновского проекта, более того, они стали надежным ориентиром для последующих поколений градостроителей. Таманян был не только автором генерального плана Еревана, но и первым, кто стал воплощать его в жизнь. По его проектам в столице были построены многие учебные, административные, общественные здания, среди которых своими высокими композиционными достоинствами, признаками использования в новом качестве армянской национальной архитектуры выделяются здание Государственного академического театра оперы и балета им. Ал. Спендиаряна и украшение площади Ленина — Дом правительства. Пространственные решения и планировочная структура их компактны и едины, архитектурные формы и приемы просты, торжественны и монументальны, абсолютно созвучны назначению этих зданий и окружающей среде, близки и доступны людям. Возвысившись над некогда серой панорамой Еревана, они явились надежным мостом к животворным традициям армянского зодчества, осветили путь развития современной архитектуры. Композиция Дома правительства, архитектурно-художественный замысел его в общих чертах легли в композиционную основу воздвигнутых впоследствии на площади Ленина зданий треста «Арарат», Дома Союзов, Дома связи, гостиницы «Армения», благодаря чему площадь в целом едина, привлекательна, торжественна. Она — символ достижений советской армянской архитектуры, композиционное ядро градостроительного организма столицы, центр социально-экономической и культурной жизни, свидетель всех важных событий последних десятилетий биографии армянского народа... Словом, площадь Ленина — бьющееся сердце столицы, всей республики. Вот почему она дорога и близка нам.

Сформировались и получили завершенный вид также площади Шаумяна, Абовяна, Азизбекова, Спандаряна, множество улиц и магистралей. В довоенное время Ереван обогатился целым рядом общественных зданий: гостиница «Севан», Сельскохозяйственный банк, Государственная библиотека им. Ал. Мясникяна, Центральный универмаг, кинотеатр «Москва», Медицинский, Сельскохозяйственный институты и т. д., которые явились важными достижениями периода формирования и утверждения реалистической направленности в советской армянской архитектуре. В 1920—1930-е годы были составлены также генеральные планы многих городов и сел республики — Ленинакана, Кировакана, Эчмиадзина, Ахты (Раздан), Нор-Баязета (Камо), Октемберяна, Норагавита, Шенгавита, Паракара, Норагюха и др., которые характеризуются плодотворными поисками в направлении функционального зонирования, улучшения жизненных условий, организации транспорта и др. Важной социальной проблемой тех лет выступило решение жилищной проблемы в республике. Особенно актуальна она была для Еревана и Эчмиадзина, где скопилось большое количество людей, чудом спасшихся от турецкого ятагана и не имевших крыши над головой, а также для Ленинакана, где разрушительное землетрясение 1926 г. оставило многих без крова. Размах жилищного строительства в республике начался в годы первых пятилеток, когда решение этой проблемы с особой остротой было поставлено в масштабе всей страны. Сооружались не только отдельные жилые здания, но и целые кварталы, поселки, примыкающие к промышленным предприятиям.

Деятельность армянских архитекторов, ориентированная в годы Великой Отечественной войны в основном на задачи, связанные со строительством важнейших промышленных объектов и обороной страны, ознаменовалась блестящим воплощением темы советского патриотизма. Своеобразным проявлением ее служат многообразные композиции памятников-родников, которые были сооружены (и теперь сооружаются) почти во всех населенных пунктах Армении, символизируя великий подвиг советского народа.

Творческие поиски 1950-х годов, нацеленные на осмысление и использование армянских архитектурных традиций, привели к блестящим результатам, свидетельствующим о зрелости и высоком мастерстве армянских архитекторов. Доказательством тому служат здания Матенадарана, ЦК Компартии Армении, Центрального крытого рынка, Президиума АН Армянской ССР, винных подвалов треста «Арарат», коньячного завода, Бюраканской обсерватории, Ереванского железнодорожного вокзала и многие другие, которые, заняв важное место в формировании градостроительного облика Еревана, явились основополагающими произведениями советской армянской архитектуры.

Послевоенные пятилетки ознаменовались размахом строительных работ, изменивших градостроительный облик Ленинакана, Кировакана, Алаверди, Артика, Кафана, Севана, курортных городов и поселков Дилижан, Арзни, Цахкадзор, Джермук. В Ленинакане застроился административно-общественными зданиями и обрел целостный облик административный центр города — площадь Ленина. Новые площади созданы в Кировакане (Кирова, Шаумяна), Кафане, Алаверди, Эчмиадзине.

В городах республики возникли жилые массивы, отличающиеся высокой градостроительной культурой и интересными инженерными решениями (Ачапняк, Араратский массив, Зейтун, Новый Норк, Аван-Ариндж, Юго-Западный, Норашен — в Ереване, Антараин, Еранкюни — в Ленинакане, Димац — в Кировакане, Сараланджи — в Абовяне, Вагаршапат — в Эчмиадзине, Санаинское плато — в Алаверди, Спандарян — в Кафане и др.).

Последние десятилетия в строительно-архитектурной жизни республики были исключительно плодотворны. Путевку в жизнь полу-

чило много зданий, имеющих удобную, рациональную и привлекательную планировочную композицию — жилые, гостиничные, зрелищные, научно-исследовательские, выставочные, туристические, спортивные, промышленные и другие объекты.

Советская армянская архитектура вышла из поискового этапа и устремилась по пути устойчивого развития.

После таманяновского Дома правительства наиболее крупным событием в советском армянском зодчестве, вероятно, следует считать здание Государственного этнографического музея в Сардарапате. Народный архитектор СССР Р. Исраелян, мастерски связав современную сущность здания с традиционными выразительными средствами, достиг могучего художественного звучания. Армянскому народу составляют честь такие сооружения наших дней, как здания драматических театров — Ленинаканского и им. Сундукяна в Ереване, стадион «Раздан», гостиницы «Двин» и «Ани», кинотеатр «Россия», Дворец молодежи, аэропорт «Звартноц», Дом камерной музыки, здания музеев «Эребуни» и «Мецамор», станции Ереванского метрополитена, мемориальные комплексы Сардарапата и жертвам геноцида, Спортивно-концертный комплекс, монумент Возрождения армянского народа и многие другие, которые, несмотря на некоторые их спорные моменты, являются удавшимися и перспективными произведениями советской армянской архитектуры. Градостроительным тактом и определенными достоинствами характеризуется застройка и благоустройство Главного проспекта, Кольцевого бульвара в Ереване, улиц Арагаца, Саят-Новы в Ленинакане, Мясникяна — в Эчмиадзине и др.

Памятники архитектуры—это материализованная история народа — принадлежат в большей степени настоящему, чем прошлому. Их охрана, передача в невредимом состоянии будущим поколениям стали всенародным и общегосударственным делом. Особенно большое значение в республике придается в последнее время выявлению современной роли и значения культурно-исторических памятников, ведутся масштабные работы по реставрации народных жилищ и градостроительных комплексов, представляющих историко-архитектурную ценность, и охвату их в современную застройку, результатом чего стали музеи-заповедники «Кумайри» в Ленинакане, «Дзорагюх» в Ереване, в Дилижане, Эчмиадзине.

Советская армянская архитектура — наследница многовековой армянской архитектуры, символ национального возрождения и самоутверждения армянского народа, залог его веры и уверенности в будущем.

Видный деятель русской культуры и большой друг армянского народа Сергей Городецкий искренне признавался: «Великой моей гордостью и радостью было и есть то, что я могу войти в любой дом в Армении и встретить там ласку и приют».

Гость всегда желанен в армянском доме. Армяне с особой любовью и нескрываемой гордостью знакомят гостей с завоеваниями республики, открывают перед ними потаенные уголки своей души.

Мы уверены, что вы полюбили Советскую Армению, с ее неповторимым обликом, памятниками культуры, солнечными красками, народом, живущим творческим, созидательным трудом, и увозите с собой приятные воспоминания.

Пусть открывшийся в вашем сердце «армянский уголок» всегда поддерживает негасимым огонь желания вновь посетить «земной рай» — Армению. С верой в это мы и прощаемся с вами. До новых встреч!

"If I am asked where is the place on the earth that one can come across many miracles, I would name Armenia. Involuntarily you are surprised that in such a small place on the earth it is possible to meet such monuments and such people, who can be the ornaments and pride of the whole world".

ROCKWELL KENT

American painter and writer, International Lenin prize loureate for "Strengthening peace among nations".

The Armenian Soviet Socialist republic is one of the fifteen sovereign and fraternal republics of the Soviet Union, which lives a complete social life. Its territory is the smallest (29,8 thousand sq. km.). With its population it is the twelfth in the USSR (3,4 million). It occupies the North-Eastern part of the Armenian Uplands, in the centre of which spreads the Ararat valley representing the Armenian people's economic, political and cultural cradle since ancient times. It is not by chance that the Armenian old and new capitals such as; Artashat, Yervandashat, Vagharshapat, Echmiadzin, Dvin, Erebouny-Yerevan were founded right here. Two-thirds of the territory of Soviet Armenia is uncultivated. And the other one third of the land has been cultivated due to great efforts and enormous contributions. That is why as they say "Armenians squeeze bread out of stone". The legend goes that when Armenians came to God to ask him for their piece of land it had already been distributed and God gave them this stony land. They inspired it with soul and expressed all their dreams and cherished desires through it. Also they gained recognition and survived by it.

Scattered all over the area of Soviet Armenia there are stonemade monuments surpassing one another in their beauty and numbering over 40000. And there are many more miracled monuments outside the republic, located in the original Armenian settlement of historical Armenia. Although they are out of Armenia today such monuments are famous for their architecture, something that cannot be found in any other part of the world. These pieces of art work are; Ani, Akhtamar, Khtskonk, Horomos, Bagaran Bagavan, Mren Thekor etc. They are innumerable.

All the nations always kept their eye on Armenia. They always wanted to conquer it the Assyrians, Romans, Greeks, Bysantines, Arabs, Mongols, Turks. Throughout their history Armenians have always been attacked by some enemies such as the mentioned above, but always seized the slightest opportunity to survive, to rebuild and create. They have always rebuilt more and more wonderful pieces of art, which were very strongly, architecturally erected. That is why they have been preserved up till now, particularly if we take into account the fact, that Armenia has been in a very active seismic zone. And somehow they are part of our heritage. Really... "A museum in the open air".

The monuments of Armenian architecture either preserved or damaged have such a high value that their names have spread outside Armenia, gained recognition, thus becoming one of the most often used sources of study in the field of history and culture of the Trans-Caucasus and Asia. Those architectural shapes and buildings born in Armenia afterwards spread in neibouring

countries with which Armenia was in social and cultural relationship.

After the revolution in Armenia (1920 november) Armenian architecture reached its zenith. Part and parcel of Armenian architecture is the Soviet Armenian architecture, which reflects the heroic and glorious history of Armenian nation. Naturally today our republic attracts not only with monuments representing its history, but also with the achievements of contemporary Armenian architecture.

Indeed it is a very difficult problem for us to introduce briefly all the architectural monuments of Soviet Armenia, even the most important ones in our guidebook. Their number exceeds thousands. So we have tried to introduce them mostly in general features, in brief characterization laying emphasis upon particular aspects and architectural-artistic values.

This guidebook is meant for the guests of Soviet Armenia. We are sure that it will help you to enrich your knowledge about Soviet Armenia and its architecture and it will enable you to choose tourist routes yourselves.

We welcome the visitors of Soviet Armenia and wish them a good trip with the words of famous writer Nickolay Tikhonov;

"At least once in a lifetime one should be in Armenia: Here miracles and discoveries wait for everybody, which will leave an impact on them. And whoever wishes to have unforgettable days just like the old times he should walk through the land of Armenia... And he would not regret it".

Armenia is one of the most ancient countries in the world, the co-eval of Assyria, Babylon, Medina, Persia, Rome. It is not surprising that during archaeological excavations the artifacts found here are about 6000 years old.

These are the remains of the several races that lived in the Armenian highlands, they are stone age caves, bronze and copper age megalithian buildings cut in stone, pieces of pictures on rocks, tombfields and other fortified settlements.

The Shengavit fortress-settlement (4-2 millenary B.C.) located on the bank of the Hrazdan river in the South-Eastern part of Yerevan is the most important prehistoric monument found in the area of Soviet Armenia. It has dwellings of circular form and it is a unique piece of architecture with originally built settlements representing four successive phases, embodying the rich culture of the time.

The fortress-settlement of Metsamor, not far from the village Taronik in Echmiadzin district, is the oldest centre of mountainious land metalurgy (3-1 centuries B.C.). Various archaeological artifacts found in Metsamor testify to the lifestile and particularly to the skill of metalurgy and the high standard of constructions handicrafts in that district. Pieces meant for astronomical purposes are worth attention.

In 2800—2600 years B.C. the brightest star Sirious was seen here and people connected the coming of the New Year with that star.

All the fortresses that have been found on Aragats mountain and around the basin of the lake Sevan (Horom, Thghit, Garnahovit, Lchashen, Tsaghkahovit, Sarnakhbure, Motkanaberd) were built from masses of rude stones with a Cyclopian masonry. Fortress-settlements were impressive with their defensive systems, which were both natural and artificial, they were located in sites surrounded by rivers and gorges, on rocky, high hills which were also encircled with towers and strongholds, having underground pathways.

During the bronze and new stone ages big--stone constructions megalits as menhirs, cromlechs, dolmens (Sisian's Zorats Dasht, Shamiram, Oshakan) were spread in the Armenian Highlands, Belonging to the big-stone building there are also unigue, fishlike compositions cut in one monolit stone about 5m . long, covered with symbolic pictures and called in Armenian "Vishap" (Dragon). As they worshipped water they put idols near the sources of springs, canals reservoirs as in Geghama mountain, on the North-Easten shore of the Lake Sevan and on the slopes of Aragats.

In the 1-st millenary B. C. high valued architectural complexes Erebouny (Arin Berd), Teyshebainy (Karmir Blour) and Argishtikhiliny were organised and developed, consisting of a fortress and a settlement town planning system which had

a regular layout and were rectiliniar in plan of streets.

The remains of Erebouny and Teyshebainy are within the territory of Yerevan and Argishtikhiliny's near the village of Armavir and Haykavan on the neibouring hills in Hoktemberian district.

In 1950 during excavations of Erebouny the birth certificate of Yerevan was found which spoke after 3000 years of silence, the cuneiform characters said that in 782 B.C. Argishty the First established Erebouny. You can see the duplicate of this cuneiform-inscription-certificate in the garden near Lenin Square. It means that our capital Yerevan is 2770 years old. The 2750th anniversary of Yerevan was festively celebrated in 1968, which was followed by the opening of the museum of Erebouny comprising all the materials found there.

Before getting acquainted with the fortress you should visit this museum, which is worth seeing. Erebouny is spread around the Arin-Berd hill on the top of which the fortified citadel with triangular embraser has survived. Evidently it consisted of royal, worshipping and auxiliary parts. It is due to mention that the royal halls and other festive parts opened onto the sight of Ararat and Aragats mountains. Life continued in Erebouny almost constantly up to modern Yerevan, which has inherited not only its rich culture and traditions but also its name Erebouny-Yerevan. In contrast to it Teyshebainy was a military, administrative centre (7 — 6 centuries B.C.) which was of more economic significance too. The store-houses, workshops excavated here on the ground floor of the two-storeyed citadel testified to this fact. One is surprised seeing such vast wine-stores and huge wine barrels (700-)oo l.). It means that way back in 9 — 7 centuries B.C. agriculture and wine-making were highly developed in Armenia. Ample information about this and the export of wine and dried fruits is to be found in some Assyrian cuneiform inscriptions as well as in the writings of such Greek historians as Herodotus, Xcenophone, Strabo and by the Armenian historian of the 5th century Agatangeghos. You can see scenes of gardening, wine-making and royal feasts especially in the sculptures of Garni, Zvartnots and Akhtamar. The reason of the destruction of Teyshebainy apart from the attacks of Sceathians and other local races was perhaps the great fire. Rich archaeological pieces including barley, corn, wheat, grapes and other remains of fruit, which in normal condition could not be saved, have been preserved under the ashes and they were found during the archaeological excavations in 1939—70. These all indicate that Teyshebainy is a unique "Armenian Pompey".

In contrast to Erebouny and Teyshebainy, Argishtikhiliny had two citadels with three rows of fortress walls establised in 776 B.C. A lot of data about the defensive, royal, worshipping and economic construction of the town can be found in the numerous cuneiform inscriptions left by Argishthy I and his successors. Many traditions of Ancient Armenian architecture, particularly the skill of masonry, the experience of choosing and adapting the site has been handed down to the next stages of Armenian architecture.

In 7—6 centuries B.C. the Armenian state was eslablished by the Yervandunys and the Armenian people passed a new phase of economic and cultural development. This development was unfortunatly interrupted by the conquerors: first Medina and then Persia. Xcenophone tell us about the Armenian country-houses of this period. According to the information the houses in the Southern part of Armenia were tower-shaped while in the Northern part they had an opening in the roofs (a kind of skylight) for the light to come in. People would come in and out through that opening by the help of a ladder. This type is called "Hazarashen".

Within the last decades of the 3rd century B.C. Armenia became a part of Selevks State, thus being greatly influenced by the Hellenistic culture. Armenians regained their statehood under the reign of Artashes the First, the king of Armenia (189—160 years B.C.). Afterwards Armenia flourished especially under the reign of Tigran the Great 95—55 B.C. becoming one of the most developed countries of the Ancient World. The town planning and urban construction was developed at that time: Artashat, Arma-

vir, Yervandashat, Tigranakert, Vagharshapat and other cities were established carrying out the Hellenistic principles of the urban system.

According to Plutarch and Strabo, Hannibal, the general of Carthagen, who had been given shelter in Armenia, took part in selecting the site of Artashat "Armenian Carthagen".

Artavazd the Second the son of king Tigran and his successor (55—34 B.C.) was one of the great representatives of Hellenistic art. He was the author of some plays and works on history. As Plutarch says there were many Greek-type theatres in Tigranakert and in Artashat. According to the historian in 53 B.C. during the celebration honouring the alliance with Persia, here the tragedy "Bacchus was staged in Greek.

The archaeological excavations lately carried out in Artashat and Armavir have revealed a lot of artifacts, testifying to the development of the Hellenistic art in Armenia and giving us more information about those towns.

One of the most important monuments of Hellenistic art in Armenia is the Fortress of Garni in the Abovian district. According to the historian Movses of Khoren, the fortress was the Arshakunid's royal summer-residence (3 — 2 centuries B.C.).

The fortress is situated on a wonderful triangular site, defended by two deep gorges on both sides. The Northern part is encircled with a fortress wall made of huge basalt blocks. Within the fortress, the ruins of pagan temple, royal dwellings and the bath house have survived. Among these the most valuable is the pagan temple, which is unique in its type as a wholly preserved example in the USSR.

A Greek inscription which can be seen on a stone installed in the fortress wall indicates that the monument was built by Trdat I, in 77 A.D. who was famous for his building activities. The four fasads of the peripter type temple are colonaded with greek orders, decorated by versatile unique buildings with fascinating unrivalled ornaments so lively and plastic, that seem amalgamated and coated, but not sculptured by hand.

The temple was ruined in 1679 during a terrible earthquake. The ruins for the first time were cleaned up between 1909 — 1911 by academician N. Marr.

In 1930-s architect N. Buniatian made an attempt for its restoration. Having lain in ruins for nearly 300 years it was reconstructed and rebuilt within 1968 — 74 by A. Sahinian and it now attracts visitors with its grandeur.

The expressiveness of the Garni's temple is not only of its architectural value and constructional accuracy but also because of its compositional harmonious interrelation. The bath-house of Garni is an example of the earliest civil architecture which had consisted of five parts: an entrance hall, dressing-room, two bathrooms and a heating devision. It is particularly valuable due to the mosaic pavement of the entrance-hall which depicts Greek mythology. The mosaic bears a mysterious inscription on it: "We worked earning nothing".

The surroundings of Garni district represent a wonderful collection of monuments comprising not only the monuments in Garni proper, but also those in Geghart, Havuts Tar's Amenaprkich church, Aghchots monastery and indeed the Khosrov Forest (now a preserve). The latter is a bit younger than Garni. It was established in 4th century (332—338) by king Khosrov Kotak as a place for hunting, a pastime and military manoeuvres. This preserve has gained recognition due to its original nature and its rare species of plants and animals.

The Armenian culture within 6 — 3 centuries B. C. has a strong and reliable basis upon which the full-blooded and unique art of the middle ages arose.

Christianity became a state religion in Armenia as early as 301. This fact is considered a social, political event of considerable significance in the confirmation of statehood and the development of the economy and culture in the country. In connection with the religion many wonderful and valuable architectural monuments were built.

This period is characterised by the struggle of Armenians against Persia, Bysantine Empire and Arab Chalifhate for survival as well as efforts to preserve pure national spirit. Nothing could

support the Armenian nation in this hard struggle better than the envention of the Armenian Alphabet, which had a powerful impact on all sphers of thinking and creative activity. Standing proof of this is the Mesrop Mashtots' Matenadaran in Yerevan. Within the Matenadaran there are 14000 manuscripts, handwritten treasures, dating back to 5 — 18 centuries which deal with history, philosophy, mathematics, geography, medicine and other sciences. These manuscripts have covered a long way of hardships, sharing the bitter fate of the Armenian people. Among these manuscripts can be found translations of Greek, Assyrian and Syrian works, which have not survived, and are known to the scientific world only through their Armenian versions. The Matenadaran is not only a repository of old manuscripts, but also a scientific research institution living its own cultural life. In front of the building the monument of Mesrop Mashtots stands with the Armenian "Erkatagir" letters, while in the background to the left we can read the first sentence ever written in Armenian: "To know wisdom and advice, means to realise word of a genius".

A classical example of Armenian town-planning from the early-medieval ages is the capital Dvin, the remains of which lay at the district of Artashat today.

The town-planning structure consisted of a citadel, the walled city and its suburbs. The citadel with the Arshakunid's Palace (4th century) was surrounded with a most strong, thick double high walls. To the West of it was situated the central quarter with the Catholicos' Palace, churches, auxiliary buildings.

The 4 — 5 centuries are particularly characterised by efforts to search out and make up the national spirit of the Armenian Monumental architecture.

The ecclesiastical architecture of these centuries is mostly represented by single-naved (Lernakert, Tanahat, Garnut, Garni, Kurtan, Odzun, Gulagarak, Parpi) and three-naved (Yerreruke, Kasakh, Ashtarak, Dvin, Yeghvard, Aghts, Koghb), hall-type churches, which are of various kinds.

Apart from three-naved halls Yereruke, Ashtarak, probably Dvin too had basilical sections, i.e. the middle nave was higher than the side ones, was covered separatly. In other examples (Kasakh, Aghts, Koghb, Yeghvard) the three naves were covered by a gable roof of "Oriental type".

The summit of these churches and generally one of the important monuments of early Christian architecture is the Yereruke basilica of 5th century, near the settlment called Anipemza today (region of Ani). Aside from a couple of oriental depositories there was one double-storeyed room at each corner of the Westen part and the three remaining sides were sourrounded by open colonades. This monument is fascinating because of its perfect and symmetrical pattern of elevating and the restrained and impressive ornamentation of them.

Besides hall-type churches, domed-type examples were built within 4 — 5 centuries: a Cathedral in Echmiadzin, Voghchaberd, Shaghath, Thekor). But the wide-scale constructions of these churches began only in 6 — 7th centuries, when Armenian monumental architecture was reaching its zenith, being achieved in its perfection.

Armenian skillful masters knew of many reliable solutions for dome supporting systems. Basilic domes were widly spread (Odzun, Gayane, Kumayri) and in their triapsidal versions (Dvin, Talin) four powerful supports standing in the middle of the hall heid the weight of the dome. The churches of Odzun and Gayane are specimens of classical perfection, with their reasonable and strong composition. The church of Talin impresses with its magnificent decoration and secular spirit.

The supports holding the dome divided the pray-hall into parts which hindered, to some extent, the listeners during the ceremony.

Purely Armenian domed-hall churches were not of this type: as the dome was supported on the pillars near the wall (Zovuny, Ptghni, Aruch, Ddmashen). The last two of the mentioned examples are well-known. The first one is valued for its ornamental decoration, the second for its magnificent interior space with wonderful frescos in the apsid. The latter together with the frescos

in Talin, Lmbatavank, Kosh, Zoravar once more come to deny the opinion that the art of frescos was not popular in early medieval Armenia.

The creation of domed-hall churches, which were the most wide-spread and vital type of early medieval worship buildings, continued to be popular in other epochs of the middle ages. The oldest Armenian central-domed church is the Cathedral of Echmiadzin, one of the major monuments of Christian architecture.

According to bibliographical information (Agatangeghos, Ghazar Parpetsy) the Cathedral of Echmiadzin was built by king Trdat the Third and Gregory The Illuminator. It was completely restored by governer Vahan Mamikonian in 484. The building of the Cathedral laid the foundation for the spiritual and artistic educational centre which was to determine the fate of the Armenian people. As early as the 5th century, upon the Armenian land under the aegis of the Cathedral of Echmiadzin, the first Armenian school was founded. This was followed by the establishing of the first depository of manuscripts, the first centre of scriptorium and later the first printing house. The outstanding monuments of Armenian architecture Zvartnots, Hripsime and Gayane were built in the same area not far from the Cathedral. Echmiadzin has continuously been the spiritual and ideological centre for those Armenians who had been deprived of statehood and were scattered all over the world. It is a powerful force supporting Armenians and helping them gain self-assertion and self-recognition.

The plan of the Cathedral is rectangular with a horse-shoe shaped apsis. This pattern was used later on in Bagaran, Theodoros church which was built in 624 — 631. According to the West-European scientists Strzygowsky, J. Dimitrokalis, V. Arslan, Echmiadzin-Bagaran type church with tetra-apsidal pattern and four supporting pillars has been passed on to Europe, influencing such monuments as Constantinople Neu, Milan San Satiro and French Germine de Pries.

Examples of the most popular and versatile pattern of central-domed monuments are small-sized churches with an external and internal crossiform shape plan, one apsid (Shenik, Buzhakan, Karmravor, Bjni, Artashavan, Lmbatavank, Artavazik, Koghb) triapsidal (Jrvezh, Arzni's St. Kiraki, Hogevank, Mankanots, Parpi, Agarak). The most well-known and perfect specimens of these are the churches of Ashtarak's Karmravor, Artik's Lmbatavank, and Talin's St. Astvatsatsin (7th century). By the chance in Karmravor the early medieval global roof with its original tiled cover has reached us in a pure form characteristic of the middle ages. (Another example of the type is the six-apsid church recently discovered in Aragats). The church of Dorbatavank stands aside, where the base of the dome is rectangular instead of the usual square with 3:4 ratio of sides, while the dome vault is oval-form in section instead of being circular. The development of central-domed churches with cross-shape compositions moved towards enlarging and intergrating of the interior space and giving up the central pillars. This is evident in case of Mastara type churches of the 7th century as in Artik, Harij, Voskepar in which the dome is supported by wide span tromps connecting the apse and overlooking the whole of the interior. It is worth noting that the central, columness throne-hall of the Arshakunids' palace in Akhtamar is supposed to have had a roof typical of the monuments in Mastara, i.e. a huge dome with a skylight over the whole interior. Particularly reliable against earthquakes were tetracongue virgin who was fateful to her religion, turned down the churches, in which there were rooms in the corners between the apses, and the interior four-winged pattern externaly encircled by rectangular walls. The first temple of this type is situated in the North-Eastern part of Yerevan, in Avan which was built by Catholicos Hovnan of Bagaran in 591 — 602. In fact this is the most valuable monument of the middle ages in the area of Yerevan. In the churches built later (Hripsime, Aygeshat, Targmanchats, Garnohovit, Sisavan, Aramus, Kolatak) the corner rooms gain a square or rectangular compositional pattern. In the facade of most of them you can see trepoizodal niches. The latter made it possible to avoid the solid masses in the corners, the apses, creating a rich and impressive combination of light and

shadow. The most complete and perfect specimen of the given type is the temple of Hripsime 618. It is one of the unrivalled gems of Armenian architecture in which compositional forms have reached to classical perfection carrying a glamourous and inspiring spirit. The name of the temple is connected with a martyr-virgin called Hripsime. The legend goes (by Armenian historian Agatangeghos) that Hripsime and her friends escaped the persecution of the Emperor Deoklitianos, left Rome and took refuge in the gardens of Vagharshapat (the metropolice of that time). Learning about Hripsime's beauty king Trdat decided to take her as a wife, but the virgin who was fateful to her religion, turned down the pagan king, ran away from the palace and hid herself in a stony hill near the road leading to Artashat. But soon the king's men found Hripsime and her friends and tortured the former to death by burning her with candle fire. Her friends were also killed (Gayane, Shoghakat). Gregory the Illuminator, the patron of christian religion, built tombs on their graves. It was here that the temple of Hripsime, Gayane and Shoghakat were built inheriting the martyrs' names.

Driving along Yerevan-Echmiadzin superhighway you can indeed notice the road-sign to Zvartnots which is a proud eagle perched on a high pedestal. It was created by E. Kochar and R. Israelian. Right here, three km. away from Echmiadzin not far from the highway you can see the ruins of the temple Zvartnots. The ruins are impressive and inspiring. According to historical evidence the temple together with the palace of Catholicos was built by Catholicos Nerses of Tay. who was called "The Builder" for his zealous building activities. The temple of Zvartnots did not live a long life. Towards the end of the 10th century it had already been destroyed. It would be forgotten forever, it the ruins of the temple had not been cleaned of thick layer of earth by Toromanian and his assistants. The ruins in themselves are proof of the past grandeur. According to the reconstruction of Toromanian the plan of the temple was a central-dome type construction about 45m. high, consisting of gradually reducing extent round a vertical axes. The facade, the windows and front doors, the cornices (caves), were all decorated with an ornamental belt and arch-bows, the main element of which were the grape-wine, pomgranate brunches, flower-bunches and other ornaments. In the space between the arch-bows you can see a high relief of the craftsmen with their tools in hands. On one of them, the name of the craftsman Hovnan has survived. Who is supposed to have been the chief craftsman-the architect. In spite of the validity the reconstruction of the temple by Toromanian, it caused a lot of disbelief and discussion, which dissapeared only after 1906 due to N. Marr's efforts. During the archaeological excavations in Ani, among the ruins of the temple St. Grigor (Gagkashen) built by architect Trdat, the statue of king Gagik was found. This was a duplicate of Zvartnots, and in the hand of the Maquet was the model of Zvartnots, coinciding with the Zvartnots reconstruction plan. To have a full idea about the form of the temple you should see its model in 2:2o scale. Zvartnots was an unprecedented religious monument. It is characterized by the originality of its plan and the spatial solution, courageous idea of picturesque dressing with Ararat in the background having a most convenient size and appearance. "It is true that it lacks the vast diameter of the domes of St. Sophia and Partenon. As well as the mounts of gold spent on them, but here is architectural skill, unique monument in the world architecture which honours the Armenian creative talent" (T. Toromanian).

Several temples of Zvartnots type are to be found in the Trans-Caucasus such as; Banaky, Lyakidy, Ishkhan and Gagkashen. Numerous are the monuments bearing the architectural influence of Zvartnots. An important type of central-dome churches are the multiapsid temple of the the village of Irind in Talin region (7th century). These are eight-apsidal churches. Their lower part is a prism of eighteen unequal sides with triangular wide niches while the upper part is a drum of twelve facads, which was terminated or surmounted with a pyramid-shaped calote. A noteworthy example of multiapsided churches is the six-apsid church in Aragats (6th century).

Important elements in the architecture of Armenian early middle ages are monument-memorial tombs (Aghts, Gayane, Hripsime, Mesrop Mashtots tomb in Oshakan) winged crosses (Dvin, Avan, Jrvezh, Koghb) column-memorials (Ardvy, Dsegh, Koghb, Berdadzor, Aruch, Talin tombstones and khachkars (cross-stones) (Odzun, Aghughy). The versatility of the monuments of the early middle ages naturally is not limited only by religious buildings or memorials, certainly there were civil constructions which unfortunately have been preserved poorly. The reason for this was not only the fact that they had wooden roof and looked less atractive, but also that they were the first targets during the invasions and they were rebuilt less frequently in comparision with the worshipping monuments. Conspicuous civil constructions were the Catholicos's Palace in Dvin, Avan, Zvartnots, Aramus, the royal throne-hall of Dvin and Grigor Mamikonian's Palace in Aruch. The ruins of most of those have been revealed by archaeological excavations. Here the axial compositional centre was the columnique, around which inhabitable, economic and auxiliary rooms were arranged where the latter were comparatively small in size. The general composition and individual or certain details of the column-hall obviously bear the impact of popular architecture (Hazarashen coverings, capitels etc.).

At the very beginning of the eighth century Armenia fell under the Arab yoke. This lasted for about 200 years slowing down and hindering the development of architectural-constructive activity. There are many people, like David of Sasun (the embodiment of the Armenian people) who often rose against the Arab invadors, weakening, their foundations with powerful uprisings. The country was liberated from the Arab yoke in 885 when Ashot I, the chief Bagratuny Prince, became the Armenian king, thus establishing the Baghratuny's kingdom. The well-developed phase of the middle ages in the history of the Armenian people began (914) and was characterized (particularly in the architecture) by certain traits and local pecularities clearly seen in the formation of different architectural schools (Araratian-Shirak, Sunik, Vaspurakan, Gugark). Town-planning flourished due to the fact that Armenia was on the cross-roads of the major trade routes. The already existing towns and settlements (Dvin, Vagharshapat, Garni) developed rapidly and new ones were founded (Lore, Bjni, Kapan). The wide-scale construction of defensive buildings and fortresses all over the country can be easily understood if we take into account the economic and political separation on the one hand and the continual foreign invasions on the other. Among such constructions are Amberd, Bjni, Kapan, Gag, Vorotnaberd, Smbataberd. The most powerful and impregnable was Amberd, the family Castle of the Pahlavuniies: The remains of this castle are to be found near the village of Burakan (7km. to the North-Western dirrection) on the summit of a triangular hill, surrounded with deep gorges. Among them are the ruins of the bath-house, water supplying complexes, a three-storeyed castle and survived portions of the high fortress wall. Here is the domed-type church in Bjni (1131) is an early specimen of churches with fan shaped calotes. The capitals of separate kingdoms such as; (Tashir-Dzoraget), Kapan (Sjunik), Akhtamar (Vaspurakan) and particularly the Bagratunys' capital Ani, testify to the high level of town-planning and embody its major principles. Ani has been called "The town of a thousand and one churches". It was here that one of the most talented architects of the time, eminent Trdat, worked effeciently creating the Cathedral of Ani, Gagkashen, the Pathriarchial seat and the church, which represent the best principles of Armenian architecture. According to historian Stephanos of Taron-Asoghik (1 century) Trdat reconstructed the dome of St. Sophia Cathedral in Constantinople, which had been destroyed by an earthquake. The Austrian scientist Strzygowski believes that in the interior solution of Ani's Cathedral, Trdat used such compositional patterns and devices which we find later in Gothic architecture.

Monastery complexes versatile with meaningful compositions, one surpassing the other with interesting and original monuments, are the most glamorous incarnations of developed architecture of the middle ages. All of them bear the deep impact of individuality, standing aside with their compositional value. The monastery complexes were not only religious centres, but they played an important role in education and culture. Many of them were historiographic centres where many valuable manuscripts were written, illustrated and copied. Now they enrich the manuscript collections of Yerevan Matenadaran, Mkhitarian repository in Venice and Vienna, Jakobian Monastery in Jerusalem, the British Museum in London, etc.

The existence of the universities, ecclesiastical schools and manuscript repositories is due to educational activity of the monasterial complexes as: Haghpat, Sanahin, Thatev, Gladzor. The universities of Sanahin, Thatev and particularly Gladzor were highly valued and reputed. The latter was established in 1282, gained fame by being referred to by its contemporaries as "Glorious second Athens", "Great School", superfamous university. The name of numerous eminent scollars such as: Nerses Mshetsy, Yesay Nchetsy, Stephanos Orbelian, Hovhannes Vorotnetsi, Momik, Thoros Tarontsy, Mkhitar Sasuntsi, Hovhannes Archisetsi, Khachatur Kecharetsi are connected with Gladzor. Here were written and illustrated dozens of manuscripts.

"Many patterns of spatial, metrical and plannel solutions are applied in monuments of the high middle ages, particularly in its early phases. This is an expression of traditions handed down to the following generations" (V. Harutjunian).

The new epoch puts foreward its esthetical-compositional principles. More importance is attached to the plastic solution of the elevations, the decorating qualities of stone, multicolour sorts of stone masonery, possibilities of the art of frescos, harmony, the best conditions for visual perception and the accord with the surroundings. Horizontal sizes are reduced, while the verticality is emphasized instead. Particular emphasis is laid upon anti-seismic measures, sound and acoustic qualities. In the monasterial complexes the dominant is the Main Church, the other constructions being secondary. The belfry usually attracts attention with its sky-high lines. This can easily be proved by Sanahin, Thatev, Haghpat, Kecharis and other monastery complexes. The most conspicuous piece of Sjunik architectural school is the church of Poghos-Petros in Tathev Monastery which represents a unique version of domed basilic-type of early middle ages, being a transition from domed basilics to the crossdome type. The Sanahin and Haghpat Monasteries were formed within several centuries, passing through different phases of construction and naturally being completed not in one idiom or a simple plan. They were built due to the efforts of builders of several generations. But this discrepancy between the two complexes is characterized by a unified and interrelated pattern, artistic and stylistic commonness, and space balance. This characteristic trait of the complexes, is tipical of Armenian architecture in general and is a result of high skill and dedication to the cause. In each phase of the construction builders usually took into account the already existing ones, inheriting architectural, artistic shapes and devices, handing them down to the coming generations.

The main churches of Sanahin and Haghpat monastery complexes, Amenaprkich (966) and St. Nshan (976 — 991), are outwardly rectangular-domed churches stretching along East-West axis being crossiform in the interior. There are the earliest examples of the mentioned type.

Both of the churches were built due to the efforts of Queen Khosrovanush, wife of king Ashot Voghormats, for their sons' Smbat and Kjurik's, longliveness. The name of many noble women are known in the history of Armenian architecture of the middle ages. They were noteworthy for their building activities being Maecenas initiators, financing the construction work. Here are some of them: Katramide (Ani Cathedral), Vanuhi (Sanahin Bridge), Hranush (Sanahin Monastery's St. Grigor church and the library), Mariam (St. Arakelots and St. Astvatsatsin churches in Sevan, St. Petros church in Shoghavank), Sophie (Gndevank church) Shahandukht (Vorotnavank church), Khatun (St. Astvatsatsin church in Haghpat Monastery), Mariam (church in Kobayr Monastery). Princess Sophie's famous

inscription reads: "The gorge of Vajots was a ring to which I built pearl-church as a gem".

Second importance after churches in monastery complexes are the gavits which had both religious and wordly significance as well being at the same time family tombs. They were usually attached to the western facades of the main churches (though some deviations are known). The gavits of early period are mostly long halls covered with semicylinderical shape roofs (Vahanavank, Gndevank, Karkop):

There are also square-shaped gavits with four central columns, the following being examples of the type: Tegeniants Monastery, Sanahin, Goshavank, Haghartsin. On the Southern walls of the gavits as well as those of the churches you can often see delicate pictures conjoining with semicircularly arranged characters and radial engravings, which are in organic accordance with the frontal elevations and do not stand aside from decoration elements at first sight. These pictures having certain artistic qualities and purely practical importance serving as sun-dial. The whole "mechanism" consisted of a board of characters and a central stick, by the shadow of which the time was defined. The earliest specimens of sun-dials date back to the 7th century. The sun-dial of Zvartnots attracts attention for its artistic perfection (exhibited in Zvartnots Museum, next to the ruins of the temple).

The monumental complexes, civil buildings (schools, refectories, manuscript repositories etc.) are in accordance with the churches because of their expressiveness and ideal composition of concept. In some cases they have left their impact on the architecture of the latter. The church school of Sanahin (I-st half of the 11th century) which was traditionally called Magistrates' seminary (named after Magistrate Grigor Pahlavuny, a schollar, philosopher., pedagog of the middle ages), occupied the rectangular hall stretching between the churches of Amenaprkich and St. Astvatsatsin. In contrast to similar halls of the middle ages where the main constructive elements of the pattern were the walls and vaults, the major distinguishing feature is the skeleton consisting of powerful pilasters and arches. This was achieved through the harmonic and rhytmic arrangement of which the force of artistic expressiveness is felt.

The biggest and the most ancient among Armenian libraries is the library-repository of Sanahin (1063). It is a building square in plan. The four sides of this construction have a middle in which semicolumns rise supporting powerful arches while the latter support the tent-shaped octahedral dome with a skylight. The roof with its smart picturesque and courageous solution is unique in Armenian monumental architecture. The problem of constant temperature, air conditioning, proper lightening and generally the preservation of the books and manuscripts were taken into consideration in the construction of the libraries. Their high level of cuiture, the well thought and expressive construction testify not only to highly developed architecture in the 11th century, but also to the love and care for the art of writting in medieval Armenia.

The crown of the medieval bridges preserved in the territory of Soviet Armenia as well as one of the conspicuous constructions of medieval Armenia is Sanahin's bridge (1192) built accross the narrow part of the river Debed. It is one of the oldest bridges which has the biggest span. In the construction of the bridge the constructive artistic intention goes along with subtle architectural-artistic sense.

At the end of the 12th century Armenia was liberated from the Seljuk yoke, which. lasted 150 years. The dynasty of Zakarians was established in the Central and North-Eastern regions. Peace and flourishing of economic life promoted building architectural progress. Alongside the towns the monastery complexes became educational developing centres within which major significance was gained by wordly constructions. The construction of gavit-chaples, schools, refectories, libraries, spring-fountains, auxiliary and economic buildings was urged forward with a new force. On this ground in the 13—14th centuries such monastery complexes which were formed and gained recognition during the previous centuries prospered and became more complete. Among such complexes are Sanahin, Kecharis,

Haghartsin, Makaravank, Marmashen. New types and versions of worshipping buildings appeared such as (tomb-chapels; Noravank, St. Astvatsatsin, Yeghvard, Kaputan, churches; the Zorats church in Yeghegis, Ackory, St. Astvatsatsin in Akhtala, St. Grigor in Dsegh).

In the period of high middle ages, particularly in the 13 — 14th centuries the problems of artistic expressiveness come forward. The artistic rises up to the level of being picturesque, thus becoming one of the most characteristic aspects of the architectural creation. Great importance is attached to outer and inner dressing of artistic expressive means, bass-relief picturing Maecenas having contributed to the construction, the life-trees, angels, apostles, Christ and St. Astvatsatsin become the inseparable part of those complexes, interwoven with architectural patterns and devices. The picturesque style is clearly seen in Aghjots monastery, Harijavank, Makaravank, Nor Varagavank, and particularly in the monuments of Vajots Dzor, Noravank, Spitakavor, Areny, Arates. The life-size figures of apostles standing on both sides of the entrance of Poghos-Petros church in Aghjots monastery, the high reliefs of the columns in the gavit and belfry of Noravank are masterpieces of Armenian architecture. A sculpture in architecture usually plays a complementary role, emphasizing the artistic expressiveness.

However, the above-mentioned monuments prove to be the opposite: it seems they were created to be proper background for these sculpture. And it is not by chance that the names of the authors (Momik, Siranes) are worth-mentioning alongside such medieval craftsmen as Trdat, Manuel, Galdzak.

An essential architectural monument of the epoch is the complex of Geghart Monastery (13th century). The most important period of the construction began in the 13th century when the Proshians bought the Monastery from the Zakarians and began the construction of exceptionally perfect rock-cut complex is to be found in Armenia such as (Khor-Khor cells on Vana Rock, rock-cut quarters of Ani, Martirosavank, Vajots Dzor, Spitak caves). Still Geghart is original due to its relationship with the Armenian cristalized ways of architecture. This is due to its unsurpassable expressive features. Here belong the deviced pair of crossing arches and the domed cross inscripted plan and the construction of square gavit with four supports and many other ways and devices having gained new meaning and charm. The interior of these complexes is in harmony with the architecture and .decorating sculptures. Here worked a famous craftsman Galdzak together with his apprentices, modestly asking only to remember him. (They created and passed silently away, leaving their breath for centuries" E. Charents).

On the background of the simple architecture of Khorakert monastery (I-st half of 13th century) both the inside and outside of the crowning dome of the church will fascinate you. The lower half of its drum is made of thirty monolit columns hoxahedral in section covered with decorated belts of capitel anchors. The roof of the dome is completed skillfuly with constructive and artistic means.

In the flood of light penetrating through the columns immaterialize the huge wreath of the dome with its fascinating interior creation seems to be hanging from the sky.

The front gavit with its three-nave construction is unique among Armenian gavits and is supposed to have a common source with medieval royal columned halls (K. Ghafadarian). There is a resemblance of construction between gavits and refectories, examples of which have survived in Haghartsin and Haghpat. These are rectangular halls articulated into two square aisels by a pair of vault based on a pair of crossed arches having in the middle a low octahedral dome with a skylight. A barrel vault covers the rectangular refectory of Tegeniats, Kirantsi, Cobair Monasteries.

Beginning with the 13th century many-storeyed belfries as separate constructions appear in monastery complexes such as: Sanahin, Haghpat. The latter consists of two storeys crowned with a belfry, where the passage from the lower cross-like storey to the square on the second storey is realized by stalactite blocks. The buil-

ding with nice symmetrical space-extent, interesting partitions and colour unity leaves with the perfect sculpture for the eyes to feast on. Besides the separate ones belfries were also built together with other constructions (church, gavits, gratuns, libraries and so on).

The constructions of spring fountains in Armenia is an age-old trade. These timy constructions which are so popular nowadays bear the impact (imprint) of Armenian national architectural traditions, carrying people's wisdom and surviving constantly beginning with the middle ages. The existence of such spring-fountains constructed in older epoch of the middle ages are very attractive with their patterns testify to the above-mentioned fact. The most valuable among them refers to the 13th century and appear in the monastery complexes (Haghpat, Sanahin, Makaravank). They were generally symmetric halls, with vaulted gable-roofs on the general facade separated in one (Tathev), two (Sanahin), three (Haghpat) wide arch-ways which attract passers-by.

Scattered all over the territory of Armenia are monuments materializing the rapid progress of Armenian medieval architecture-khachkhars which were erected not only as tomb stones but also on different occasions (important historical events, the establishment of conspicuous constructions, contributions, repairs, water-canal constructions). Some of those khachkars are perfect specimens of sculptural art, characterized by a wealth of artistic ways, versatility of pictorial devices, extraordinary skill of processing stone and know-how of revealing to the utmost the possibility of stone. It is quite natural that the art of Amenian khachkars is compared only with another magnificent phenomenon of the Armenian medieval art, that of Armenian miniatures. Exceptionally valuable specimens of khachkars are to be found in Goshavank, Geghart, Sanahin, Haghpat, Dsegh, Noravank, Echmiadzin etc. Among those "Exceptionally valuable ones" the most valued is indeed the pair lace-like weaved khachkars by Poghos Kasmogh (the compiler), one of them is exhibited in the "History Museum" of Armenia. In those khachkars stone seems to have immaterialized as stuff obeying completely the sculptor's boundless imagination, thus becoming the result of his thought and hand.

With the flourishing of the international caravan-trade and connected with the development of the trade routes at a distance of one day trip (Atarbekian, Dashtashen, Lernakert, Arakelots, Gjughateghi, (countryside), Arouch, Selim, Hargis).

The rapid development of Armenian Architecture began in the mid-fourteenth century and was again interrupted this time by Tatar-Mongols and other Asian nomadic races. The situation of Armenia went from bad to worse when, at the beginning of the 16th century it became the stage of the Turkish-Persian prolonged war, being at the same time an apple of discord. The unbearable conditions compelled the population to scatter all over the world finding refuge in Russia, Georgia, The Balkan states, Western Europe, India and elsewhere. Sjunik was an exception as it had gained independence due to a national-liberation struggle. While the whole of Armenia was under the Turkish-Persian yoke. Sjunik was independent to some extent. It is not accidental that the late medieval phase of Armenian architecture (15—18th centuries) especially its earlier stage is represented mostly by the architectural monuments of Sjunik.

In the late-middle ages building activity was mainly limited by repair and reconstruction, particularly after the earthquake of 1679, when the buildings situated in the Ararat valley were damaged greatly. Extensive reconstruction activity was taken up in the Echmiadzin Cathedral. The existance of the frescos in the interior of the Cathedral is worth mentioning.

Churches and monastery complexes of the late middle ages differ from those of the previous epochs with their construction, while the latter were created during a prolonged period undergoing several building phases. Those of the late middle ages were built according to a single intention, within short periods. As a result of this they are more complete from the point of view of their construction and artistic impression. They are characterized by concentrating other construction around the main building, the church. The complexes are circled mainly with high walls and semicircular towers. Along the high walls secondary and housekeeping buildings are located (Thatev, Mets Anapat, Shatin, Khor Virab, Mughni, Hnevank). They were not only worshipping centres, but also played an important defensive role.

Of the different sphere of art and architecture the high level of medieval khachkar art only can be regarded as the organic continuation of the previous phase. Examples are numerous as scattered in Noraduz, Getashen, Kamo, Mets Mazra and particularly in Djugha (Nakhidjevan Autonomous Republic) where a great number of them are in cemeteries. Here the progress of Armenian architectural art is expressed in new colours.

With the flourishing of trade bridge-building prospered. (The flourishing of trade gave an impatus to bridge-building). Semicircular or arrow-shaped bridges with one or several arched openings were built (Shatin, Thatev, Ashtarak, Oshakan, Garni).

Popular architecture is caracterized by working out different geographical regions of Armenia. Particularly attractive are those mountainous settlements, where the houses are situated on terraces in accordance with the relief. In many cases the roof of one house serves as a yard for the other.

After the Russian-Persian war (1826—1828) with the liberation from the Persian yoke and the uniting of Eastern Armenia with Russia (according to Turkmenchay treaty 1828) favourable conditions were formed, promoting the progress of the material and cultural life in that region. This new phase of the development of Armenian architecture (the beginning of the 20th century) corresponds to the period of capitalist relations, inclining to get closer with Russian culture and architecture, with town-planning and popular architecture as well. This is proved by an inscription on the facade of the "Ararat" wine-cellar, which states the following "Here (the fortress of Yerevan which was situated in the same place, is meant) in 1827 the comedy "Discontent of mind" by the great Russian writer Alexander Griboedov was first performed. Griboedov played an important role in the fate of Armenian people not only with his works but also his political ideas, promoting Armenian-Russian friendship. On the monument honouring this great friend of the Armenian people you can read the following: "To Alexander Griboedov from the grateful Armenian people".

The previous chaotic town-planning (Yerevan, Alexandrapol, Kars, Nor Bayazed, Goris) yielded to a urban policy with perspective purposes. The development was carried out according to general plans with houses bearing the architectural influence of Russian classicism by their rectangular plans. The clay-built Yerevan, (earthen houses, with earthen flat roofs, earthen squares, earthen streets, and at last earthen statues, everything made of earth) gradually changed its face, thus becoming a town of "European style" more or less with bearable conditions. The boundaries of the town were extended, new living quarters appeared as streets and squares with rows of workshops, the sanitary-hygenic conditions of the town were made considerably better. Alexandrapol (Leninakan) became a typical town of trade and craftsmanship, gaining military-strategic importance. The development of capitalist relations made it necessary to erect buildings of a new type, (banks, hotels, shopping centres, industrial houses). The latter essentially changed the look of the towns. This incomparably short phase came to be the starting point of that magnificant rebirth in Armenian architecture, which took place after the establishment of Soviet Government. The decades preceding the liberation of the Armenian people from social and national oppression had been the hardest years of nightmare, horrible deprivations and disasters. The Turk yenicheries with the silent support and permission from the West-European countries wanted to solve the problem of the Armenian people "to be or not to be". They evated the whole population of the Western Armenia turning one and half million Armenians victims of the massacre. The monumental complex rising magnificantly on the foresty hill of Tsitsernaka-

berd in the North-Western part of Yerevan is dedicated to this most cruel page in the history of the Armenian people. The twelve huge stones bent toward the eternal fire in the middle harmonizing with the neibouring skyhigh obelisk embodying the Renaissance of the Armenian people, is considered to be a stone elegy to the victims of the Genocide. In the years of bloody massacre it seemed that there would not be enough stone in the rocky land of Armenia to make tombs.

"It seemed that an old mason would make the last tombstone with the inscription "Here is buried Armenia", but this did not happen. The October tempest shook and awakened our ancient land". (G. Emin). Within the past seventy years, since the establishment of Soviet power in Armenia, the overchanging force of Lenin's ideas seen in all spheres of the Armenian people is particularly expressed in the flourishing architecture of contemporary Armenia. By the invitation of the newly formed Government of Soviet Armenia a lot of eminent specialists returned to their Motherland from towns of Russia and Western Europe. Among them was the eminent architect academician Alexander Tamanian, who having been educated and cast by long years of hard work, had gained recognition in Russian environment and was it lead Soviet Armenian architecture period. The reconstruction of Yerevan as a Capital began in 1924, when the general plan worked out by Tamanian and made for fifteen years, was brought into effect. Yerevan was planned to have a population of 150000 "space should be regarded as architecture, and otherwise we shall not have any architecture". T. L. Wright.

Tamanian did so, while working out the plan. He drew the town as a natural amphitheatre and circled by Nork, Sari Tagh with a picturesque view to mount Ararat.

"It is a complete well-built organism, the elements of which are closely interrelated and deprived of any draw-back typical of town-planning. A town must have green-belt streets and gardens without any constructions which should serve as the lungs of the town", predicated the great architect. Wanted or not one brings to mind the following lines written by E. Charents with great pathos:

"He has evidently seen a sunny town"!

The speedy development of industry and the unprecedented increase in population put forward a problem to look through the general plan of the capital, in the years of (1938, 1951, 1970). Paying tribute to Tamanian we must say that in all those revisions Tamanian's main principles of city-planning and his important intentions have not only been preserved, but also have become a reliable town-planning landmark for generation to come. Tamanian was not only the author of the general plan of Yerevan but also the first person who carried it out. According to his plan many educational, public and administrative houses were built among which are Spendiarian's Opera and Ballet State Academic Theatre, and the Government House on Lenin Square. These, due to their exceptional feature of intention, modern currents of applying national architecture.

These spatial constructions and functional solutions are unified architectural currents and their expressive methods are simple solemn and monumental buildings and their surroundings, available and intimate to the on-lookers hearts. Rising on the grey landscape of Yerevan of the past days, they became a reliable bridge to the vital and perspective traditions of Armenian architecture, throwing lights upon the modern way of its development. The construction of the Government House and the architectural-artistic intentions in general served as a dictating basis for the other buildings located in the same area such as "Ararat Trust", the house of Trade Unions hotel "Armenia", Ministery of Postal Service. Due to this fact the Square is unified and at the same time fascinating. It is the symbol of the achievements of modern Armenian architecture, the constructive heart of the capital's city-planning organism, the centre of social, economic and cultural life and the witness of all the important events in history of the Armenian people for the last decades. In a word, Lenin Square is the throbbing heart of the capital as well as the whole

republic. That is why it is dear to everbody. A great number of thouroughfares, streets, squares, namely Shahumian, Abovian, Asisbekov, Spandarian were founded. In the pre-war period Yerevan was enriched by a number of important public buildings such as; hotel "Sevan", the public library called after Miasnikian, the central department store, cinema "Moskva", the Medical, Agricultural institutes etc., which are important acheivements of the Soviet Armenian architecture in the stage of formation and confirmation of realistic principles. Between 1920 — 1930 the general plans were laid out for many towns and villages such as Leninakan, Kirovakan, Echmiadzin, Akhta, (Hrazdan) Nor Bajazed (Kamo), Hoktemberian, Noragavit, Parakar, Verin (Upper) and Nerkin (Lower) Shengavits, etc. These plans are characterized by effective searches for the solution practical appliance, improvements of life conditions, traffic organization, and other problems. The solution of the housing problem in the republic was of social importance in those years.

This was especially urgent for Yerevan and Echmiadzin where there were a great number of homeless people who escaped from the great Massacre and for Leninakan where the destructive earthquake in 1926 had deprived many people of shelter. Increasing housing activities in the republic began particularly during the first five-year plan when the solution of this problem was the key problem for the whole country. Not only separate apartment houses but also hall quarters were built, as well as setlements attached to industrial enterprises. The efforts of the Armenian architecture during the years of the Great Patriotic War were directed towards the defensive problems of the country and toward building important industrial centres. Soviet patriotism was brilliantly embodied in numerous spring-fountain monuments, which were built (and nowadays are being built) almost everywhere around Armenia symbolizing the great deed of the Armenian people.

The creative searches in the 1950-s led to a new method of applying the traditions of Armenian architecture, finding an outlet in magnificent constructions testifying to the majority of thought and high level of skill of the Armenian architects. Standing proof of this is the construction of such houses as the Matenadaran, Central Committee of the Armenian Communist Party, Central covered Market, the Presidium of the Academy of Science of Armenia, the wine-cellar of "Ararat trust", the plant of Armenian Cognac (brandy), Byurakan Observatory, the Railway Station in Yerevan and many others. These occupy an important place in the formation of the capital's layout being cornerstone creation of Soviet Armenian architecture. In post-war five-year plans many towns and health-resorts such as Leninakan, Kirovakan, Alaverdy, Artik, Ghapan, Sevan, Dilidjan, Arzni, Tsaghkadzor and Jermuk changed, turning noteworthy for their extensive town-constructions. The centre of Leninakan; Lenin Square was completed with a public administrative buliding. New squares were built in Kirovakan (Kirov Square, Shahumian Square), Ghapan, Alaverdy, Echmiadzin. There appeared new suburbs conspicuous with a high-level culture of town-planning, perfect technological design. (Achapnyak, Araratian, Zeytun, New Nork, Avan-Arindj, South-Western Norashen in Yerevan, Antaravan, Yerankyuny in Leninakan, Dimats, in Kirovakan, Saralanj in Abovian, Vagharshapat in Echmiadzin, Sanahin, Sarahart in Alaverdy, Spandarian in Ghapan etc.).

The last decades have been extraordinarly prosperious in the architectural history of the republic. Numerous comfortable hotels, concert halls, educational, research institutions, exhibition halls, tourist, sport complexes, industrial buildings were erected. Soviet Armenian architecture stepped on to the road of constant development sealing the searching period. A noteworthy phenomenon in Soviet Armenian architecture was the building of the Ethnographic Museum of Armenia in Sardarapat, being the first after Tamanian's Government House. The USSR People's architect R. Israelian has skillfully combined the contemporary essence of the exhibition building with traditional expressive means, thus achieving a surprising and wonderful result. The Armenian builders have gained honour and fame creating such constructions as

the Sundukian Theatre in Yerevan, the Theatre of Drama in Leninakan. The stadium of "Hrazdan", the hotels "Dvin" and "Ani", the cinema "Rossia", the Youth Palaçe, Airport "Zvartnost", the Chamber Music Hall, the Museum "Erebouny" and "Metsamore", the "Metro" building (the underground railway building), the memorial complexes in Sardarapat, the Sport-Concert Palace Complex, the Complex commemorating the Armenian people's rebirth and many others which having questionable and suggestive aspects, are considered to be successive and perspective creations of Soviet Armenian architecture. Many streets and parks stand aside due to their certain vertues and town-planning solutions. Examples of these are the Main Avenue in Yerevan, Aragats, Sayat-Nova Streets in Leninakan, Miasnikian Street in Echmiadzin which are still being completed and improved.

Architectural monuments generally represent a people's materialized history, belonging more to the past. The cause of their preservation and of handing them down to the coming generation in perfect state has become the main concern of a state and its people. Recently great importance has been attached to the revealing historical-cultural significance and the role of the monuments. An attempt is made to have them meet modern requirements, extensive work is carried out to include old apartment houses into modern use. They are being reconstructed so that they are in accord with modern constructions. The results of such activities are such national preserved areas as Kumayri in Leninakan, Dzoragyugh in Yerevan and others in Dilidjan and Echmiadzin. Soviet Armenian architecture, is the heir of the country-old Armenian people under the aegis of the Great October, the token of confidence for the bright future.

The representative of Russian culture and friend of the Armenian people Sergey Gorodetsky has once confessed:

"My greatest pride and happiness has always been and is the fact, that I can enter any house in Armenia and find shelter and friendly hospitality there".

A guest is welcome in an Armenian home. The Armenian proverb says: "The guest is the God's massenger and he is welcome to our house".

This is why the Armenian usually acqaints the guest with the achievements of our republic, with a certain love and pure pride giving him the gems of his soul.

We are sure that you will like Soviet Armenia with its unsurpassable beauties, cultural monuments, sunny colours, with the Armenian people enjoying creative work. And we hope you will have pleasent memories.

May the fire of your desire to visit Armenia "The Paradise on the earth" be always burning in the "Armenian corner" of your heart.

FAREWELL TO YOU!

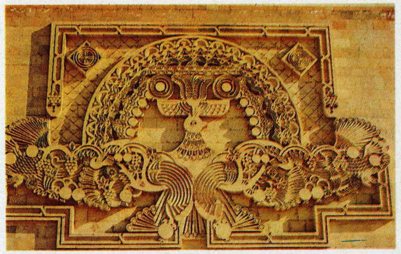

Զորաց դաշտ, մենաքարեր, ընդհանուր տեսք
Зорац-дашт, менгиры, общий вид
Zorats Dash, a general sight

Գառնիի տաճար, I դ., հյուսիս-արևմուտքից
Храм Гарни, I в., вид с северо-запада
Garni temple, I century, from the North-West

Երերույքի բազիլիկ, V դ., հարավ-արևմուտքից
Ереруйкская базилика, V в., вид с юго-запада
Yereruke basilica, V century, from the South-West

Դվին, Ս. Գրիգոր Մայր տաճար, վերակառուցված VII դ., մնացորդները արևելքից
Двин, Кафедральный собор св. Григория, реконструкция VII в., вид остатков с востока
Dvin, St Grigor Cathedral, reconstructed in VII century, the remains from the East

Օձունի հուշարձանախումբ, VI դ., հյուսիս-արևմուտքից
Памятники Одзуна, VI в., вид с северо-запада
Odzun, monumental complex, VI century, from the North-West

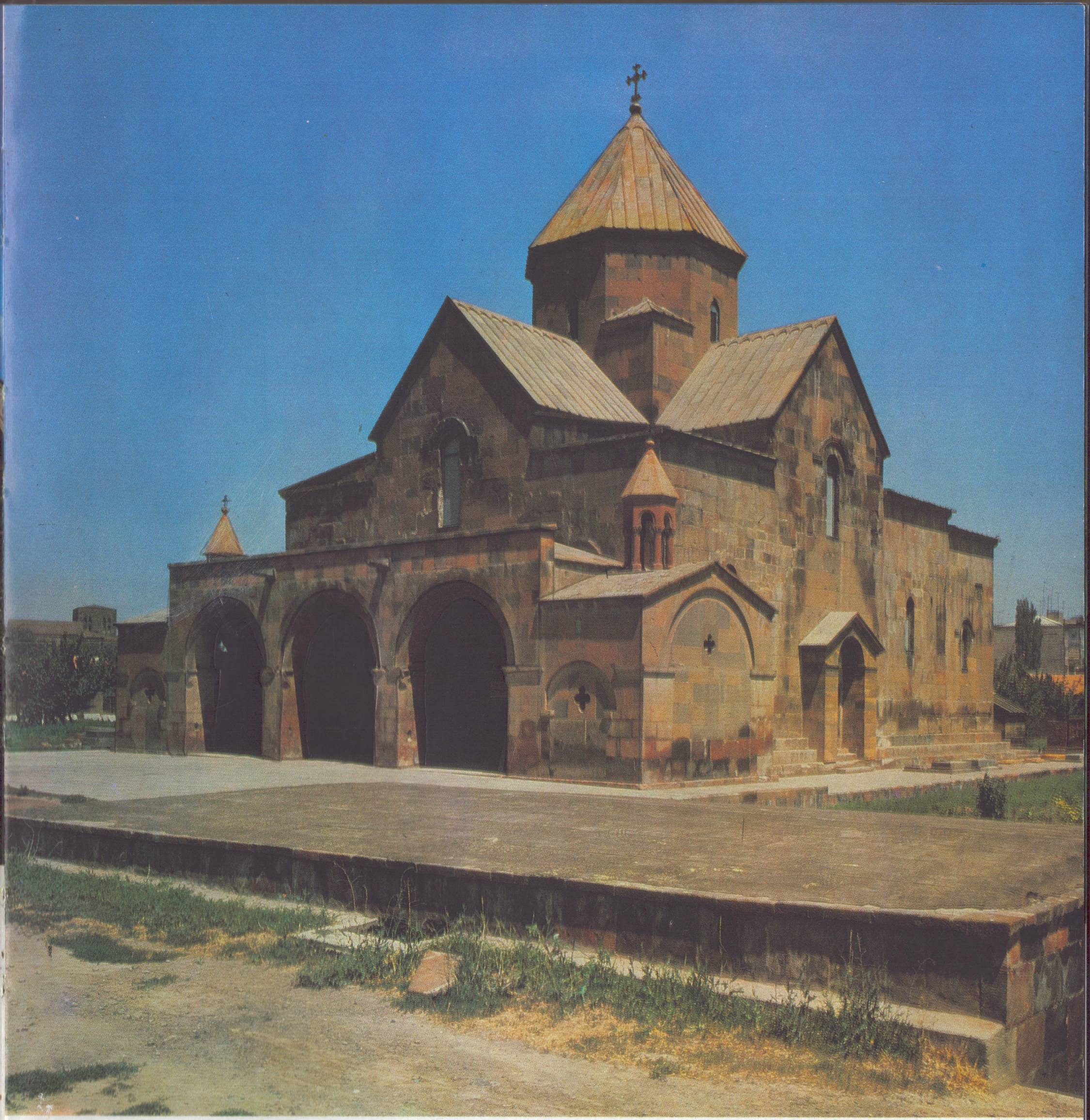

Էջմիածին, Գայանեի եկեղեցի, 630 թ., հարավ-արևմուտքից
Эчмиадзин, церковь Гаяне, 630 г., вид с юго-запада
Echmiadzin, Gayane church, 630, from the South-West

Զվարթնոցի տաճար, 641—661 թթ., հարավ-արևմուտքից
Храм Звартноц, 641—661 гг., вид с юго-запада
Zvartnots temple, 641—661, from the South-West

Զվարթնոցի տաճար, 641—661 թթ., քանդակազարդ բեկորներ
Храм Звартноц, 641—661 гг., обломки декора
Zvartnots temple, 641 — 661, decorated pieces

Թալին, Կաթողիկե եկեղեցի, VII դ., հարավ-արևմուտքից
Талин, церковь Катогике, VII в., вид с юго-запада
Talin, Katoghike church, VII century, fom the South-West

Թալին, Կաթողիկե եկեղեցի, VII դ., Ներսույթ
Талин, церковь Катогике, VII в., интерьер
Talin, Katoghike church, VII century, interior

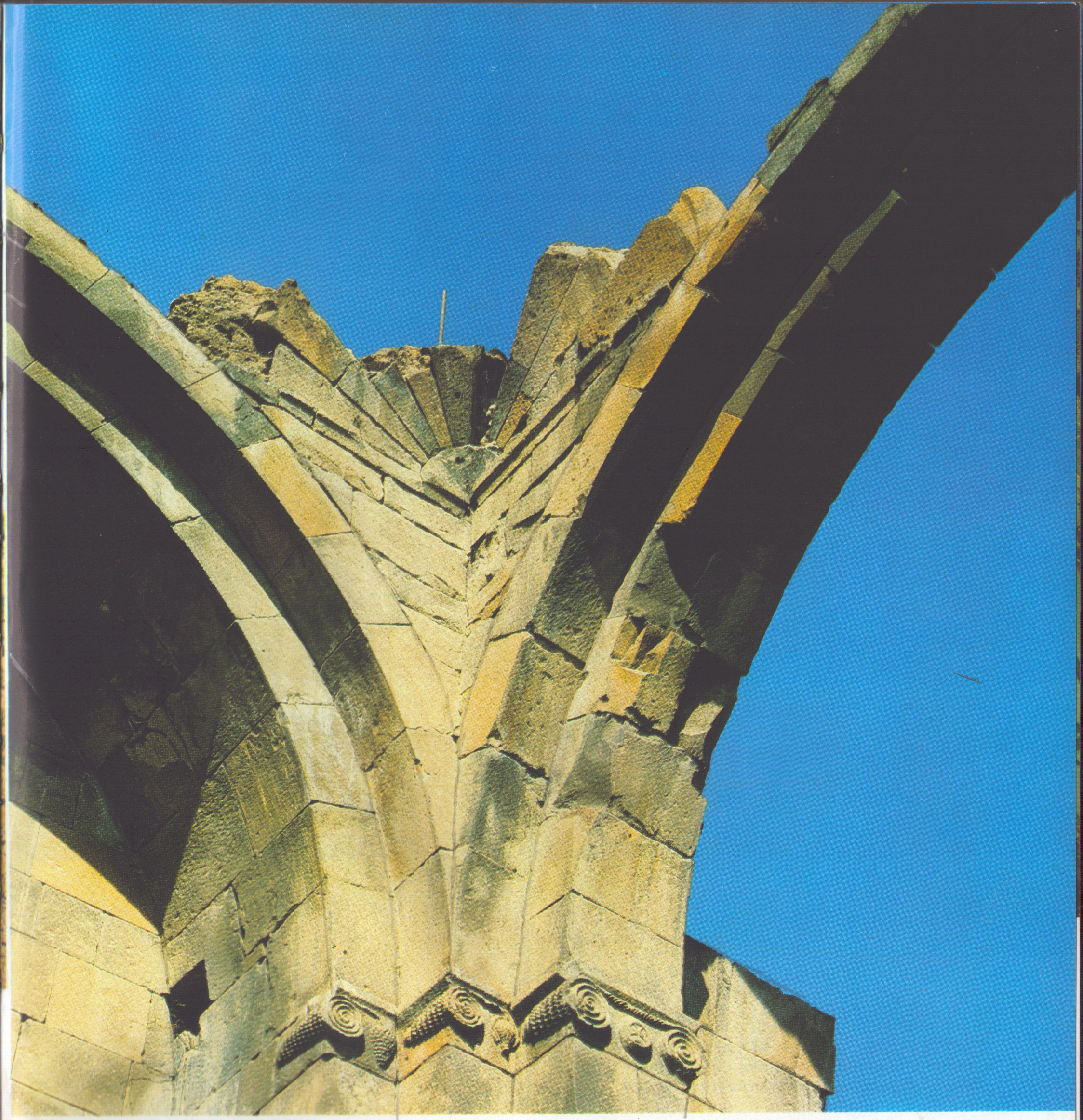

Պտղնիի եկեղեցի, VI—VII դդ., Ներսույթի ֆրագմենտ
Церковь Птгни, VI—VII вв., фрагмент интерьера
Ptghni church, VI — VII centries, interior fragment

Պտղնիի եկեղեցի, VI—VII դդ., արևելքից
Церковь Птгни, VI—VII вв., вид с востока
Ptghni church, VI — VII centuries from the East

Արուճ, Ս. Գրիգոր եկեղեցի, VII դ., հարավային ճակատ
Аруч, церковь св. Григория, VII в., южный фасад
Aruch, St. Grigor church, VII century, the Southern facade

Էջմիածին, Մայր տաճար, 301—303 թթ., վերակառուցված 408 թ. և XVII դ., հարավ-արևմուտքից

Эчмиадзин, Кафедральный собор, 301—303 гг., реконструкция 408 г. и XVII в., вид с юго-запада

Echmiadzin, Cathedral, 301 — 303, reconstructed in 408 and in the XVII century, from the South-West

Էջմիածին, Մայր տաճար, գմբեթի ներքին տեսք, XVII դ.

Эчмиадзин, Кафедральный собор, внутренний вид купола, XVII в.

Echmiadzi. Cathedral, the interior of the dome, XVII century

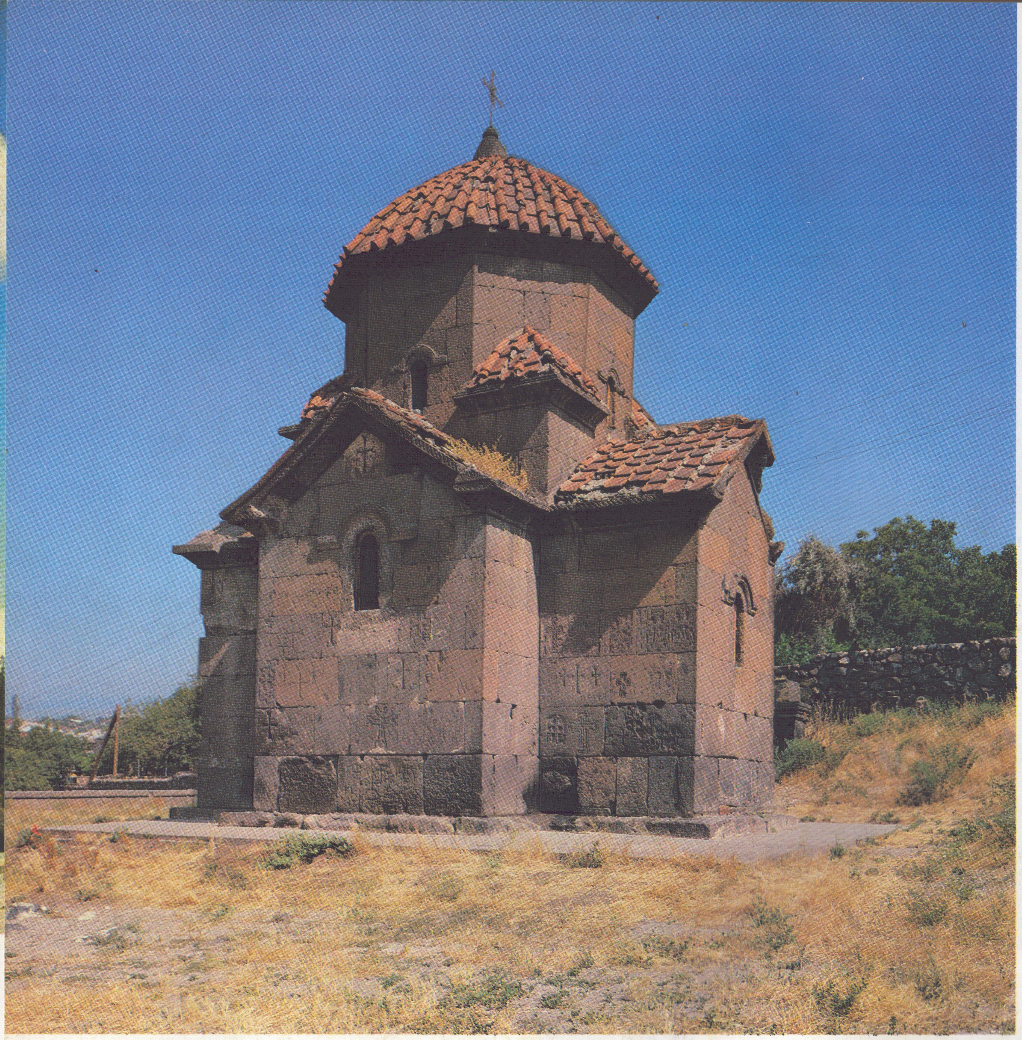

Աշտարակ, Կարմրավոր եկեղեցի, VII դ., հարավ-արևելքից
Аштарак, церковь Кармравор, VII в., вид с юго-востока
Ashtarak, Karmravor church, VII century, from the South-East

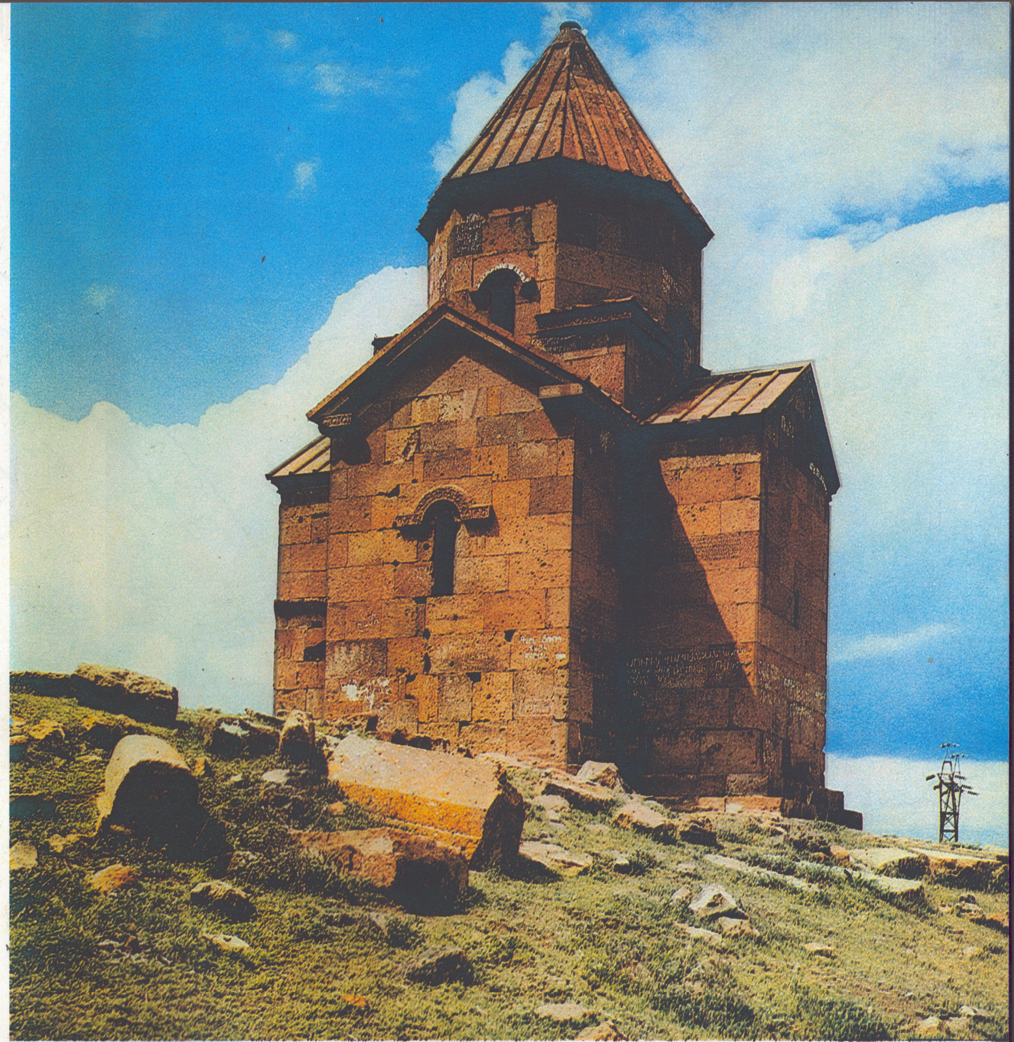

Լմբատավանքի Ս. Ստեփանոս եկեղեցի, VII դ., հարավ-արևելքից
Церковь св. Степаноса Лмбатаванка, VII в., вид с юго-востока
Lmbatavank,s St. Stephanos church, VII century, from the South-East

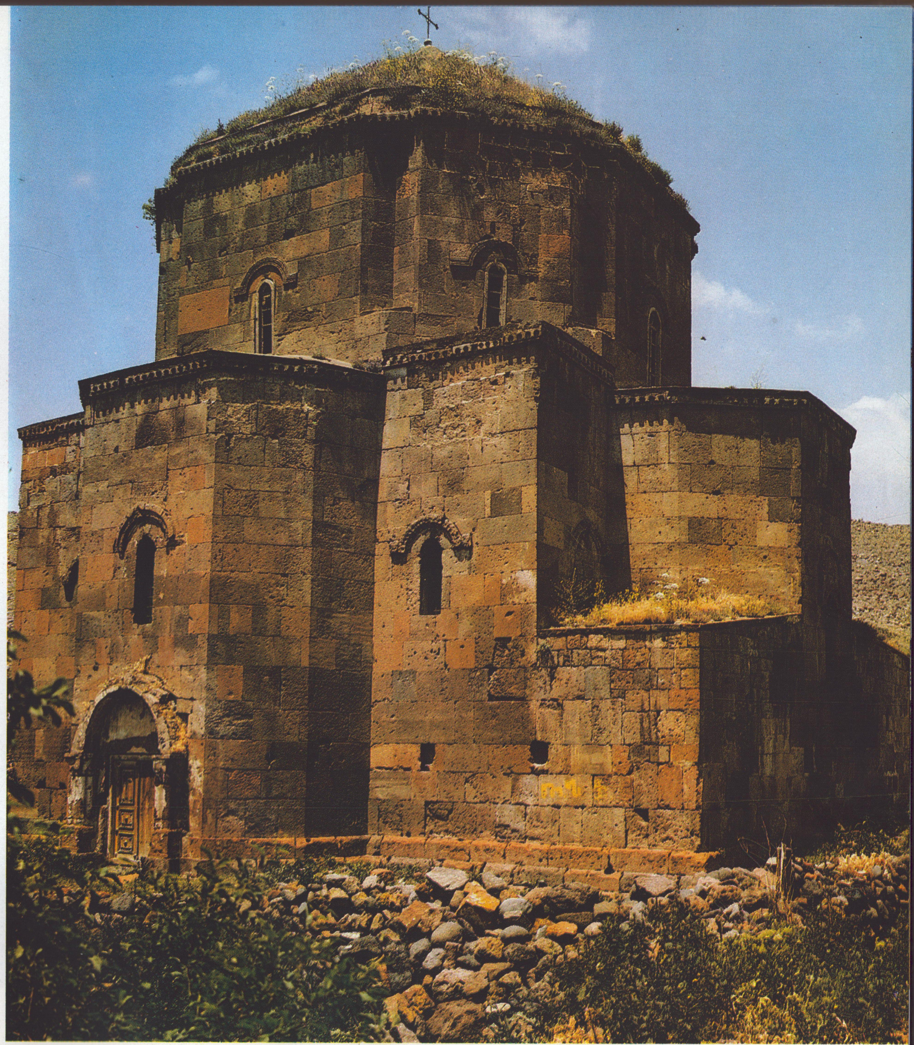

Պեմզաշենի հուշարձանախումբ, V—VII դդ., հարավ-արևմուտքից
Памятники Пемзашена, V—VII вв., вид с юго-запада
Pemsashen monumental complex, V — VII centuries, from the South-East

Մաստարա, Ս. Հովհաննես եկեղեցի, VII դ., հարավ-արևելքից
Мастара, церковь св. Иоанна, VII в., вид с юго-востока
Mastara, St. Hovhannes church, VII century, from the South-East

Եղվարդ, Զորավար եկեղեցի, 661—685 թթ., ներքին տեսք
Егвард, церковь Зоравар, 661—685 гг., внутренний вид
Yeghvard, Zoravar church, 661 — 685 interior

Իրինդի եկեղեցի, VII դ., ընդհանուր տեսք
Церковь Ириндa, VII в., общий вид
Irind church, VII century, general sight

Էջմիածին, Հռիփսիմեի տաճար, 618 թ., հյուսիս-արևմուտքից
Эчмиадзин, храм Рипсиме, 618 г., вид с северо-запада
Echmiadzin, Hripsime temple, 618, from the North-West

Սևանի եկեղեցիներ, 855—874 թթ. արևելքից
Севанские церкви, 855—874 гг., вид с востока
Churches in Sevan 855 — 874, from the East

Բջնի, Ս. Աստվածածին եկեղեցի, 1031 թ., հյուսիս-արևմուտքից
Бджни, церковь св. Богородицы, 1031 г., вид с северо-запада
Bjni, St. Astvatsatsin church, 1031, from the North-West

Տաթևի վանք, IX—XVII դդ., ընդհանուր տեսք
Татевский монастырь, IX—XVII вв., общий вид
Tatev Monastery, IX — XVII centuries, a general sight

Տաթևի վանք, IX—XVII դդ., Պողոս-Պետրոս եկեղեցու շքամուտքի ֆրագմենտ, հետին պլանում՝ Ս. Աստվածածին եկեղեցին
Татевский монастырь, IX—XVII вв., фрагмент портала церкви Петра и Павла, на заднем плане — церковь св. Богородицы
Tatev Monastery, IX — XVII centuries the background fragment of Poghos-Petros church, St. Astvatsatsin church

Մարմաշենի վանք, X—XIII դդ., հյուսիս-արևմուտքից
Мармашенский монастырь, X—XIII вв., вид с северо-запада
Marmashen Monastery, X — XIII cent. from the South-West

Ամբերդի եկեղեցի, 1026 թ., հարավ-արևելքից
Церковь Амберда, 1026 г., вид с юго-востока
Amberd church, 1026, from the South-East

Հովհաննավանք, V—XIII դդ., հարավից
Ованнаванк, V—XIII вв., вид с востока
Hovhannavank, V — XIII cent. from the South

Հովհաննավանք, գավիթ, 1250 թ., արևմտյան ճակատի ֆրագմենտ
Ованнаванк, гавит, 1250 г., фрагмент западного фасада
Hovhannavank, gavit, 1250 a fragment of the South facade

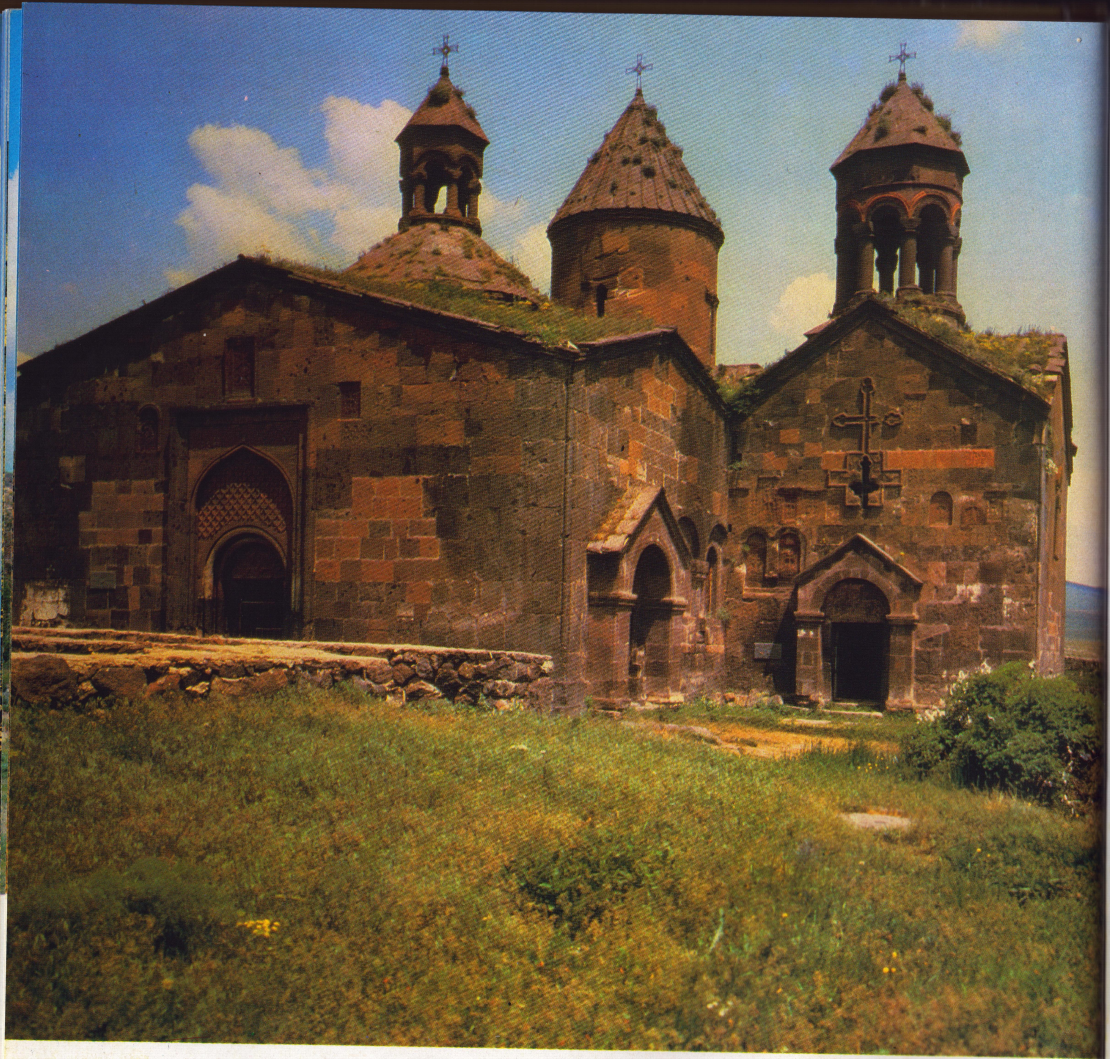

Սաղմոսավանք, XIII դ., հարավ-արևմուտքից
Сагмосаванк, XIII в., вид с юго-запада
Saghmosavank, XIII cent. from the South-East

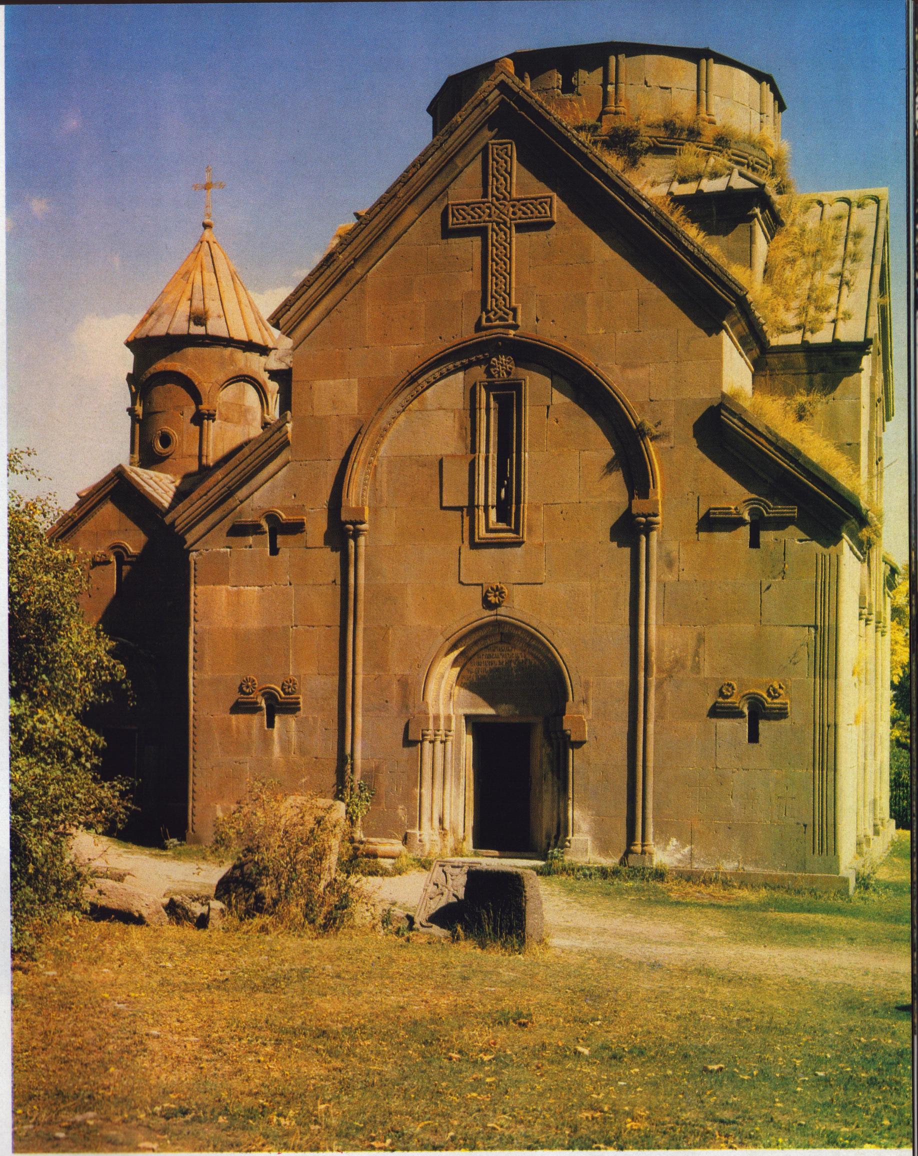

Կեչառիսի վանք, Կաթողիկե եկեղեցի, XIII դ., հարավ-արևմուտքից
Монастырь Кечарис, церковь Катогике, XIII в., вид с юго-запада
Kecharis Monastery, Katoghike church, XIII cent, from the South-West

Սանահինի վանք, X—XIII դդ., հարավ-արևելքից
Санаинский монастырь, X—XIII вв., вид с юго-востока
Sanahin Monastery, X — XIII cent. from the South-East

Սանահինի վանք, գավիթ, 1181 թ., ներսույթի ֆրագմենտ
Санаинский монастырь, гавит, 1181 г., фрагмент интерьера
Sanahin Monastery, Gavit, 1181, an interior fragment

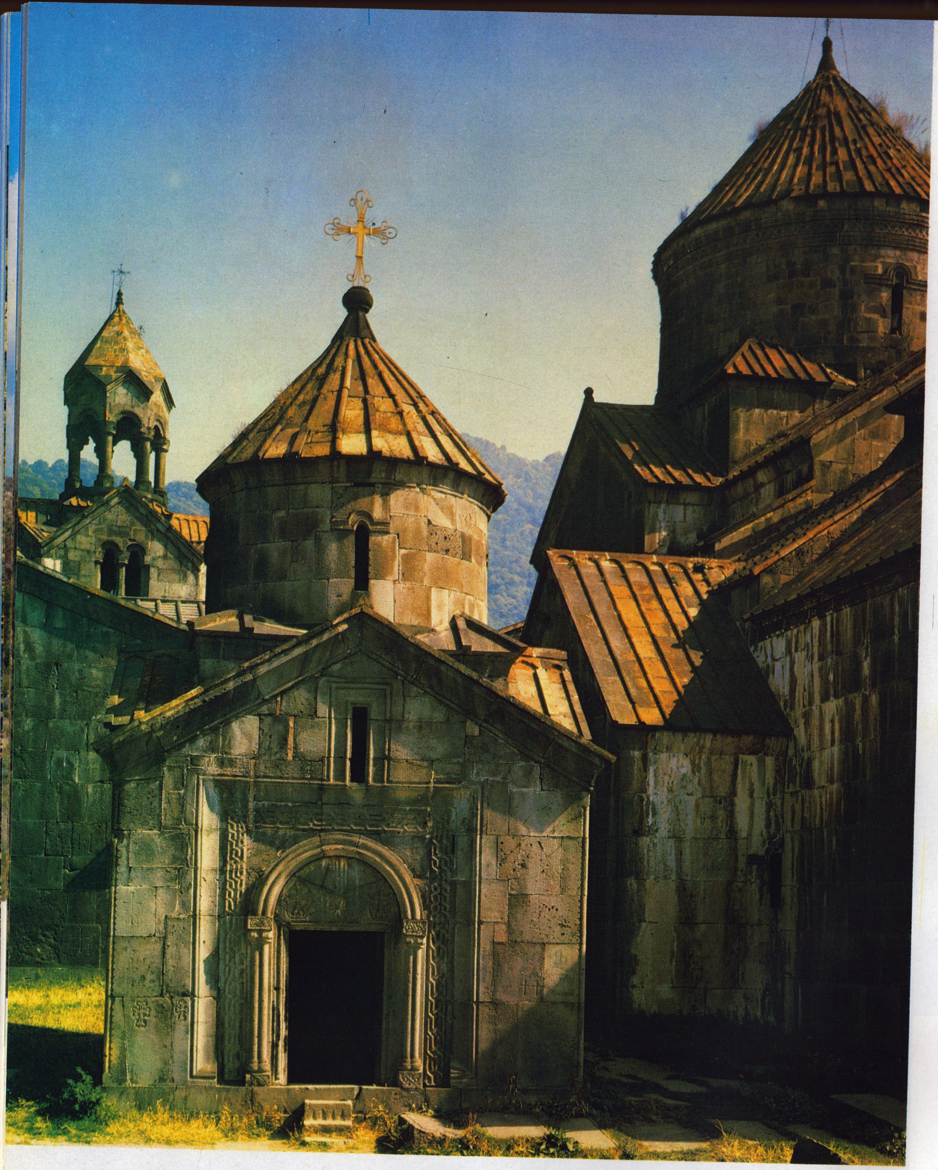

Հաղպատի վանք, Ս. Աստվածածին եկեղեցի, XIII դ., արևմտյան ճակատ
Ахпатский монастырь, церковь св. Богородицы, XIII в., западный фасад
Haghpat Monastery, St. Astvatsatsin Church, XIII cent. the Western facade.

Հաղպատի վանք, X—XIII դդ., հյուսիս-արևելքից
Ахпатский монастырь, X—XIII вв., вид с северо-востока
Haghpat Monastery, X — XIII cent. from the North

Հաղպատի վանք, X—XIII դդ., հարավ-արևելքից
Ахпатский монастырь, X—XIII вв., вид с юго-востока
Haghpat Monastery, X — XIII cent. from the South-East

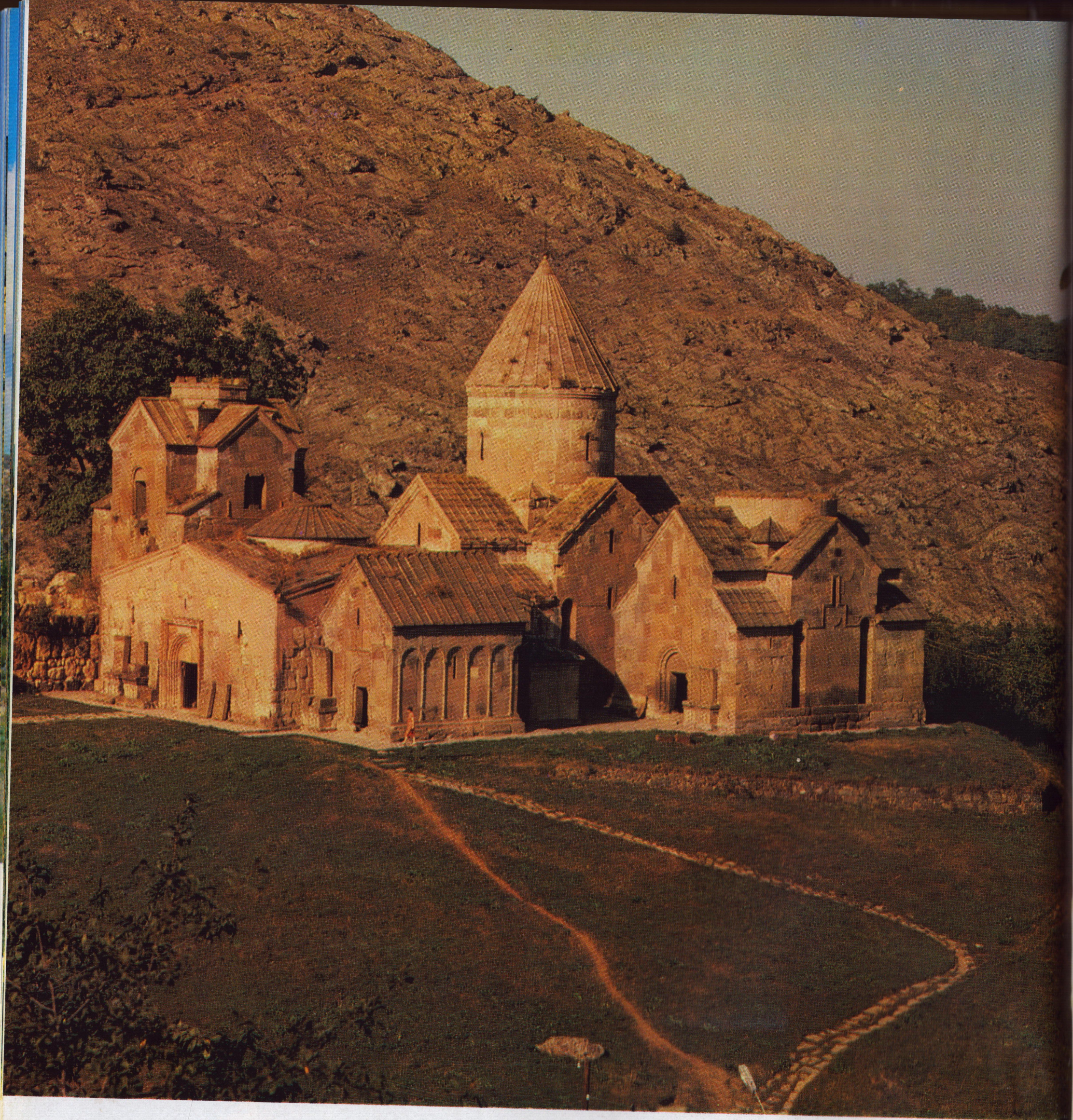

Գոշավանք, XII—XIII դդ., հարավ-արևմուտքից
Гошаванк, XII—XIII вв., вид с юго-запада
Goshavank, XII — XIII cent. from the South-East

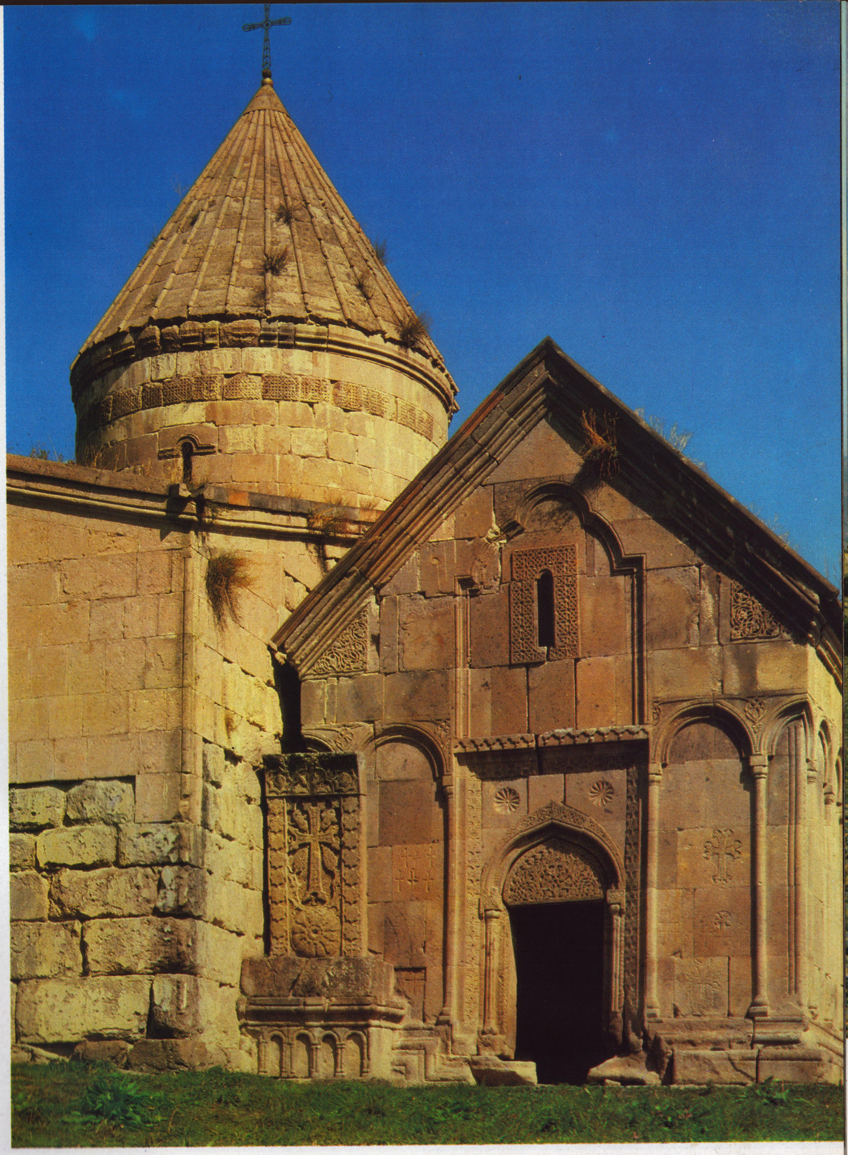

Գոշավանք, Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ եկեղեցի, 1237—1241 թթ., հարավ-արևմուտքից
Гошаванк, церковь св. Григория Просветителя, 1237—1241 гг., вид с юго-запада
Goshavank, St. Grigor the Illuminator Church, 1237 — 1241. from the South-West

Հաղարծնի վանք, XIII դ., արևմուտքից
Агарцинский монастырь, XIII в., вид с запада
Haghartsin Monastery, XIII cent. from the West

Հաղարծնի վանք, Ս. Աստվածածին եկեղեցի, 1281 թ., հարավ-արևմուտքից
Агарцинский монастырь, церковь св. Богородицы, 1281 г., вид с юго-запада
Haghartsin Monastery, St. Astvatsatsin Church, 1281, from the South-West

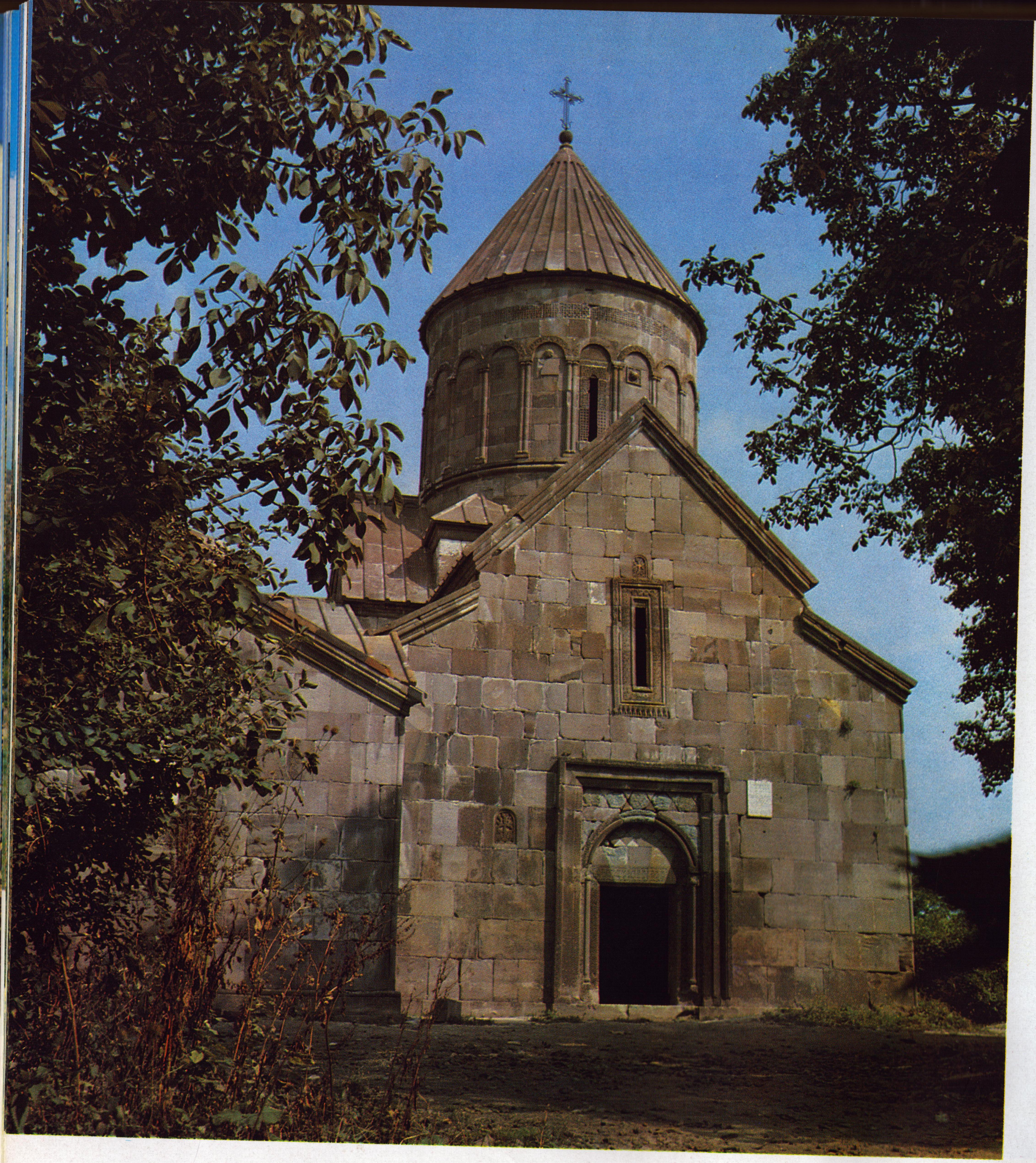

Մակարավանք, գլխավոր եկեղեցի, 1205 թ., արևմուտքից
Макараванк, главная церковь, 1205 г., вид с запада
Makaravank, Main Church, 1205, from the West

Խորակերտի վանք, XIII դ., արևմուտքից
Хоракертский монастырь, XIII в., вид с запада
Khorakert's Monastery, XIII cent. from the West

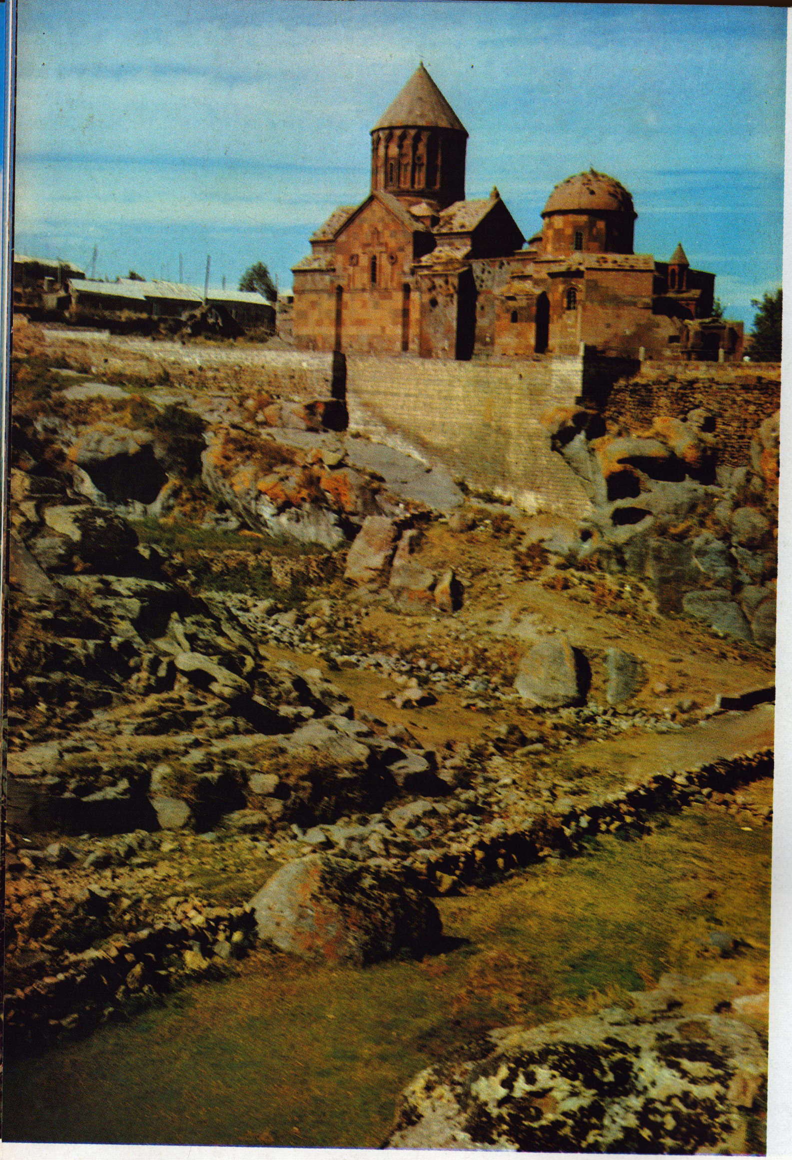

Հառիճավանք, VII—XIII դդ., հյուսիս-արևմուտքից
Аричаванк, VII—XIII вв., вид с северо-запада
Haridjavank, VII — XIII cent. from the North-West

Քոբայրի վանք, գլխավոր եկեղեցի, XII դ. վերջ, խորանի որմնանկարներ
Кобайрский монастырь, главная церковь, конец XII в., фрески абсиды
Kobayr Monastery, Main Church, XII cent. frescos in the apse

Աստվածընկալ վանք, XIII դ., արևմուտքից
Монастырь Астваиинкал, XIII в., вид с запада
Astvatsankal Monastery, XIII cent. from the West

Թանահատի վանք, XIII դ., հյուսիս-արևմուտքից
Монастырь Танаат, XIII в., вид с северо-запада
Tanahat Monastery, XIII cent. from the North-West

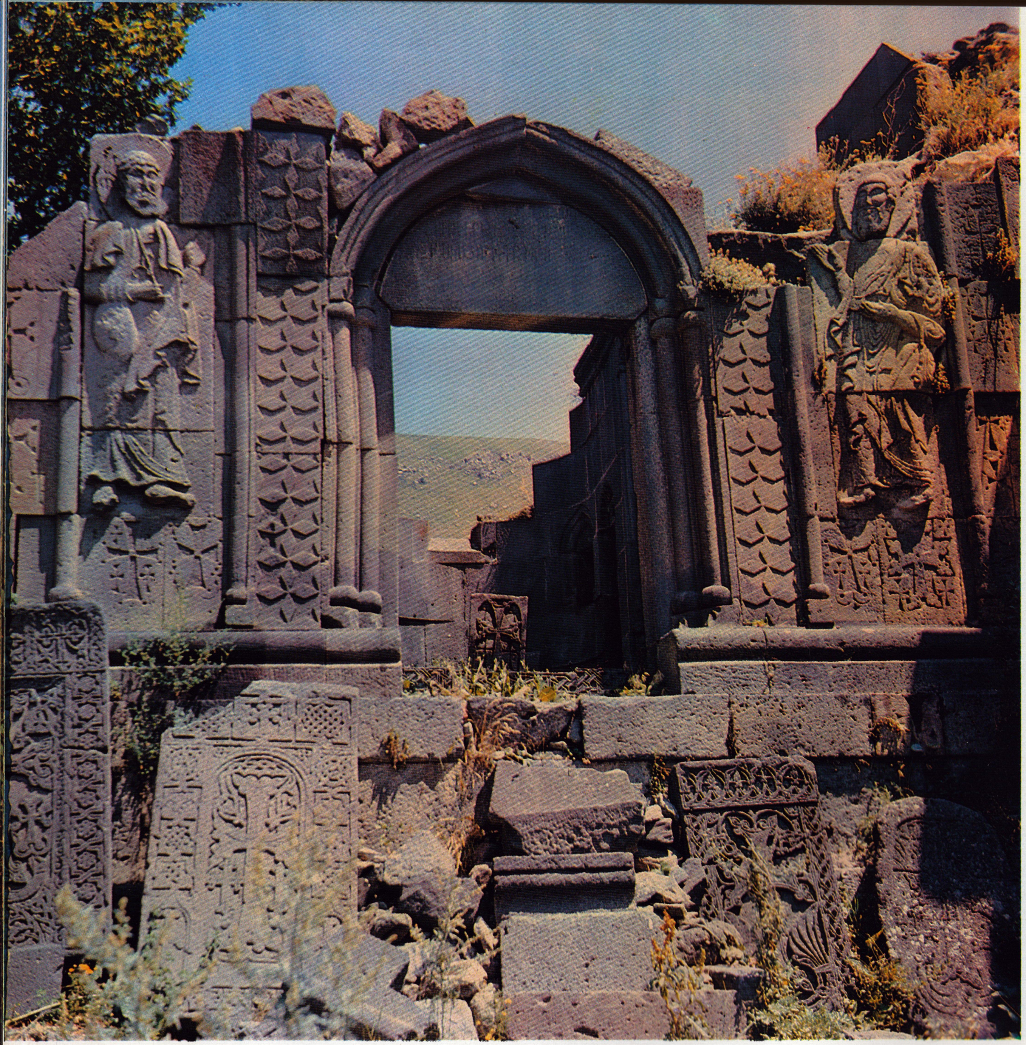

Աղջոց վանք, Ս. Ստեփանոս եկեղեցի, XIII դ., արևմտյան ճակատ
Ахчоцванк, церковь св. Степаноса, XIII в., западный фасад
Aghjots Monastery, St. Stephanos Church. XIII cent. the Western facade

Սպիտակավոր վանք, XIV դ., հյուսիս-արևմուտքից
Монастырь Спитакавор, XIV в., вид с северо-запада
Spitakavor Monastery, XIV cent. from the North-West

Եղվարդ, Ս. Աստվածածին եկեղեցի-դամբարան, 1301 թ., հարավ-արևելքից
Егвард, церковь-усыпальница св. Богородицы, 1301 г., вид с юго-востока
Yeghvard, St. Astvatsatsin Mausoleum, 1301, from the South-East

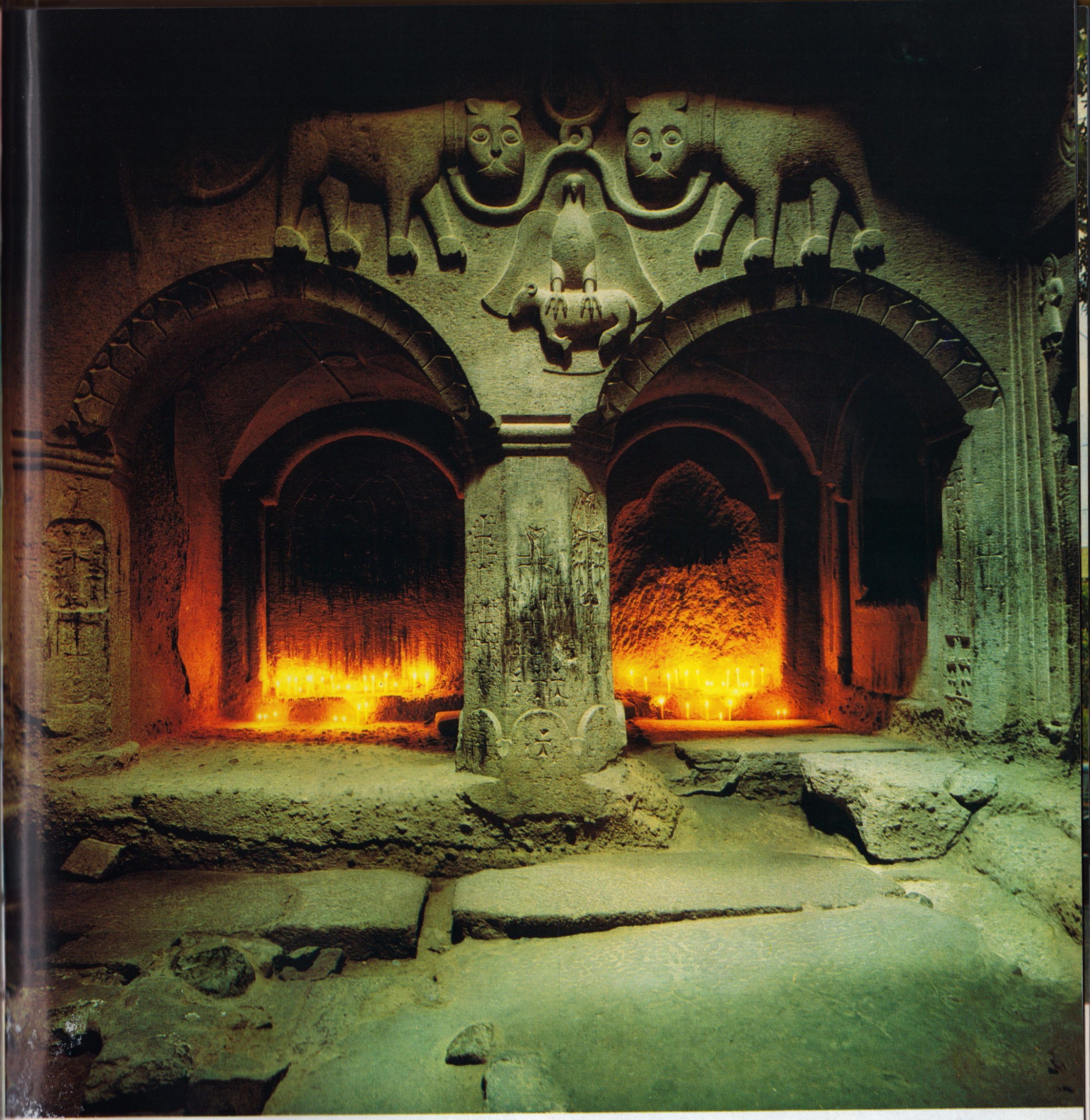

Գեղարդի վանք, ժայռափոր գավիթ, XIII դ.
Гегардский монастырь, пещерный гавит, XIII в.
Geghart Monastery, a rock-cut gavit, XIII cent.

Գեղարդի վանք, XIII դ., հարավ-արևելքից
Гегардский монастырь, XIII в., вид с юго-востока
Geghard Monastery, XIII cent. from the North-West

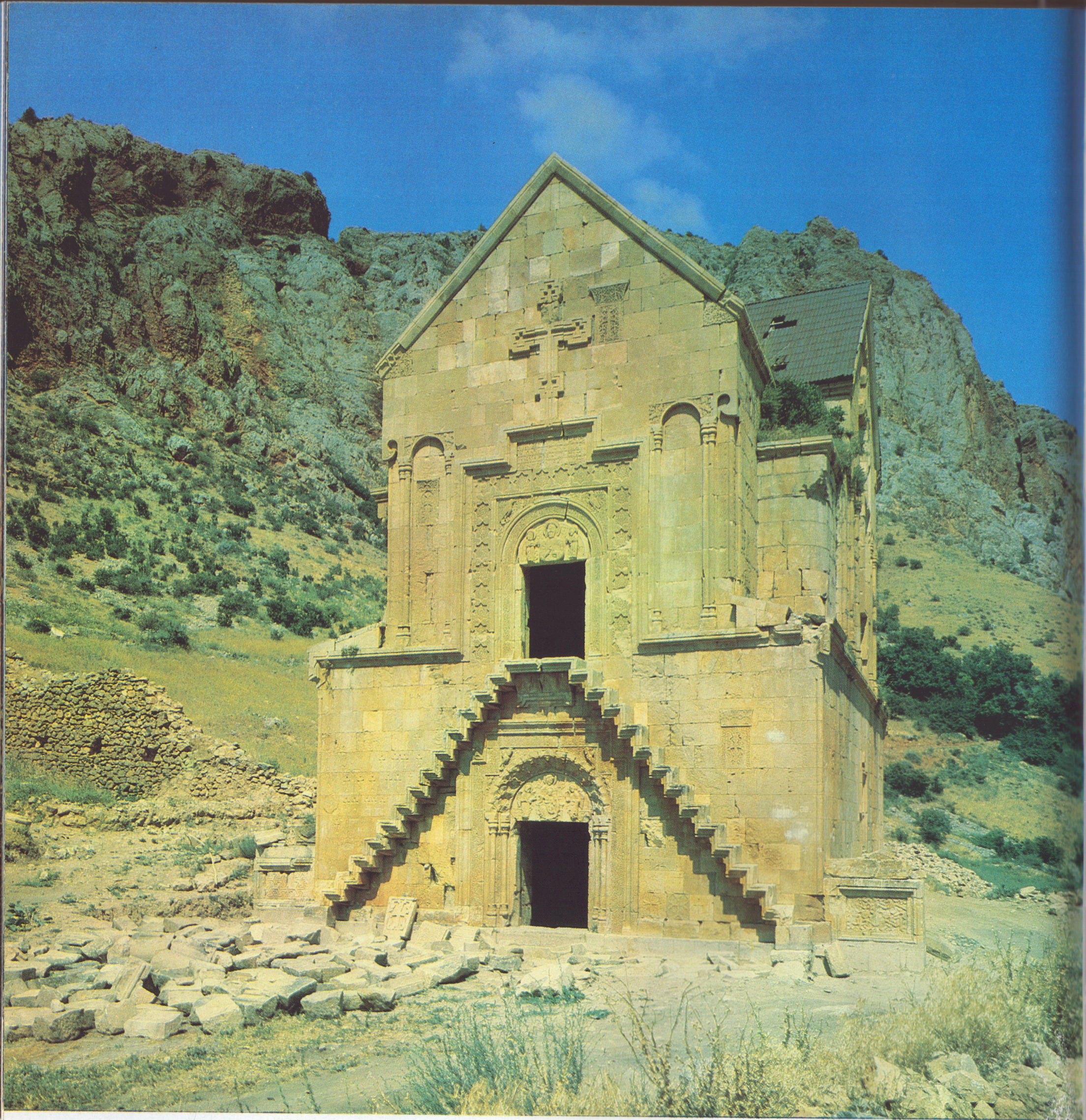

Նորավանք, Ս. Աստվածածին եկեղեցի-դամբարան, 1339 թ., հարավ-արևմուտքից
Нораванк, церковь-усыпальница св. Богородицы, 1339 г., вид с юго-запада
Noravank, St. Astvatsatsin Church-Mausoleum, 1339, from the South-West

Նորավանք, գավիթ, 1261 թ., արևմտյան զույգ պատուհանների պսակ
Нораванк, гавит, 1261 г., бровки западных парных окон
Noravank, Gavit, 1261, the Western crown of double windows

Արենի, Ս. Աստվածածին եկեղեցի, 1321 թ., հարավ-արևմուտքից
Арени, церковь св. Богородицы, 1321 г., вид с юго-запада
Areni, St. Astvatsatsin Church, 1321, from the South-West

Եղեգիս, Զորաց եկեղեցի, XIV դ. սկիզբ, հյուսիս-արևմուտքից
Ехегис, церковь Зорац, начало XIV в., вид с северо-запада
Yeghegis, Zorats Church, the beginning of the XIV cent. from the North-West

Սելիմի քարավանատուն, 1332 թ.
Селимский каравансарай, 1332 г.
Selim Caravan house, 1332

Նորադուս, խաչքարեր
Норадуз, хачкары
Noraduz, Khachkars

Խոր Վիրապի վանք, XVII դ., ընդհանուր տեսք հյուսիս-արևելքից
Монастырь Хор-Вирап, XVII в., общий вид с северо-востока
Khor Virab Monastery, XVII cent. a general sight from the North-East

Աշտարակ, կամուրջ Քասաղ գետի վրա, 1664 թ.
Аштарак, мост через реку Касах, 1664 г.
Ashtarak, bridge on the river Kasakh, 1664

Մուղնի, Ս. Գևորգ վանք, XVII դ., հարավ-արևմուտքից
Мугни, монастырь св. Геворга, XVII в., вид с юго-запада
Mughny, St. Gevork Monastery, XVII cent. from the South-West

Երևան, Նախկին Ուսուցչական սեմինարիայի շենքը Աբովյան փողոցի վրա, 1905 թ.
Ереван, здание бывшей учительской семинарии по улице Абовяна, 1905 г.
Yerevan, the Teachers former Seminary in the Abovian Street 1905

Լենինական, բնակելի տուն, XX դ. սկիզբ
Ленинакан, жилой дом, начало XX в.
Leninakan, Dwelling House, the beginning of the XX cent.

Լենինական, Ձիթողցյանների տունը, XIX դ.
Ленинакан, дом Дзитохцянов, XIX в.
Leninakan, Dzitoghtsiners' house, XIX cent

Երևան, Ա. Սպենդիարյանի անվան օպերայի և բալետի թատրոնի շենք
Ереван, здание оперы и балета им. Ал. Спендиаряна
Yerevan, Spendiarian's Opera and Ballet State Theatre House

Երևան, Մատենադարան
Ереван, Матенадаран
Yerevan, Matenadaran

Երևան, Կառավարական տուն
Ереван, Дом правительства
Yerevan, The Government House

Երևան, ՀԿԿ Կենտկոմի շենք
Ереван, здание ЦК Компартии Армении
Yerevan, the Central Committee house of Armenia

Երևան, Գ. Սունդուկյանի անվան դրամատիկական թատրոնի շենք, գլխավոր մուտք
Ереван, здание драматического театра им. Г. Сундукяна, главный вход
Yerevan, the Drama Theatre House after Sundukian, main entrance

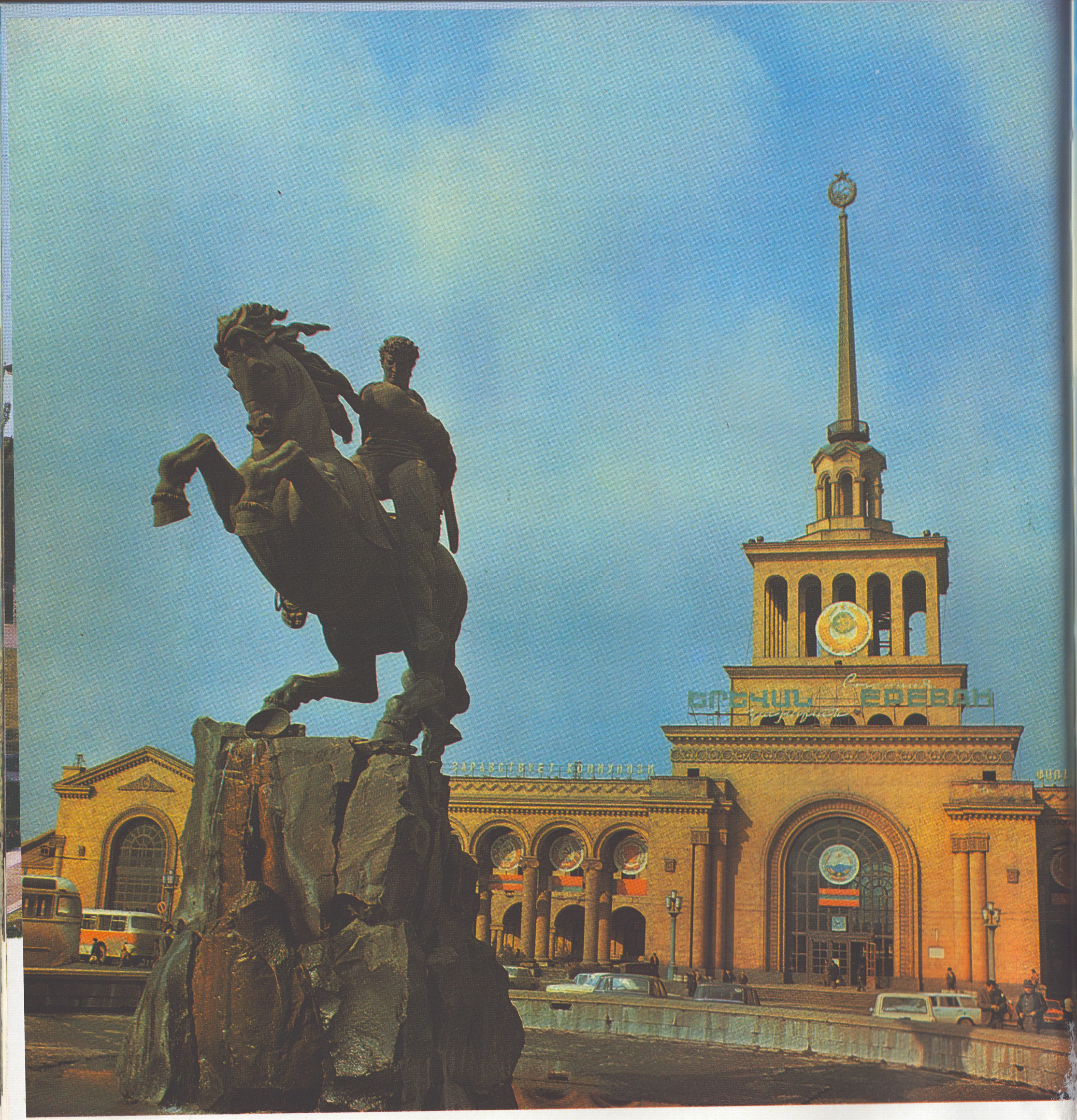

Երևան, Սասունցի Դավթի արձանը, հետին պլանում՝ Երկաթուղային կայարանի շենքը
Ереван, памятник Давиду Сасунскому, на заднем плане — здание железнодорожного вокзала
Yerevan, a monument to David of Sasun, in the background of the Railway Station

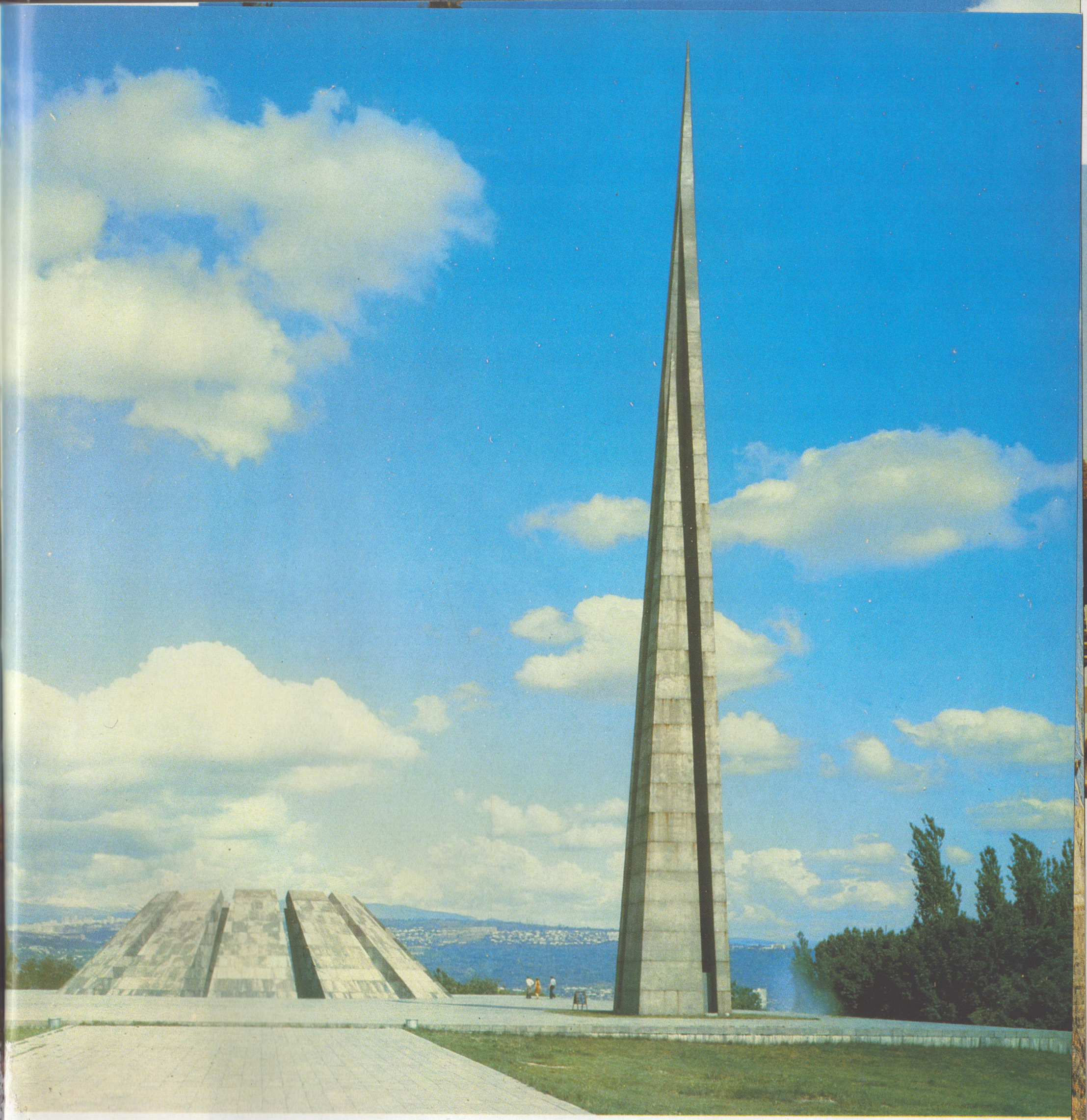

Երևան, Եղեռնի հուշահամալիր
Ереван, мемориальный комплекс жертвам геноцида
Yerevan, the Monument Complex of Genocide

Երևան, «Հրազդան» մարզադաշտ, ընդհանուր տեսք
Ереван, стадион «Раздан», общий вид
Yerevan, Stadium "Hrazdan", a general sight

Երևան, Երիտասարդության պալատ
Ереван, Дворец молодежи
Yerevan, Youth Palace

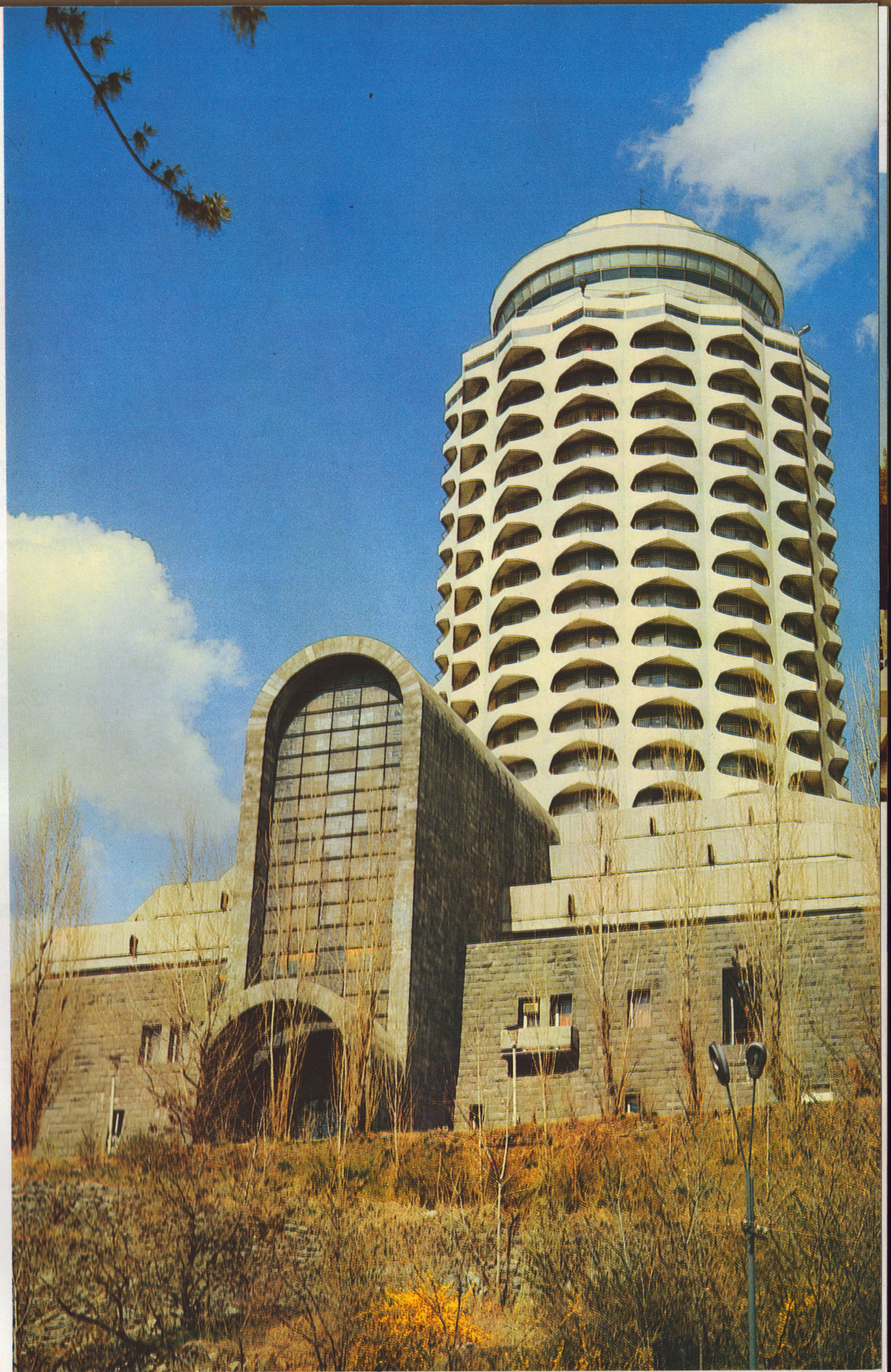

Երևան, «Զվարթնոց» օդանավակայան, ընդհանուր տեսք
Ереван, аэропорт «Звартноц», общий вид
Yerevan, Airport "Zvartnots", a general sight

Երևան, «Զվարթնոց» օդանավակայան, ներսույթի ֆրագմենտ
Ереван, аэропорт «Звартноц», фрагмент интерьера
Yerevan, Airport "Zvartnots" interior fragment

Երևան, «Էրեբունի» թանգարանի գլխավոր ճակատ
Ереван, главный фасад музея «Эребуни»
Yerevan, Museum ''Erebouny'' main facade

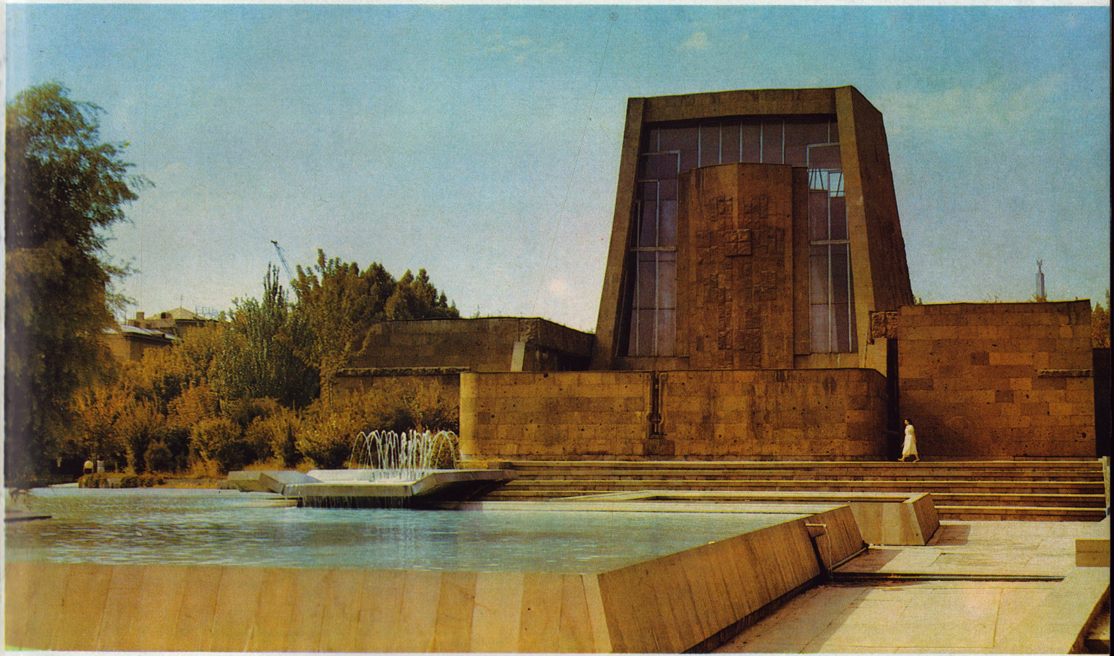

Երևան, Կոմիտասի անվան կամերային երաժշտության տուն
Ереван, Дом камерной музыки им. Комитаса
Yerevan, Komitas Chamber Music House

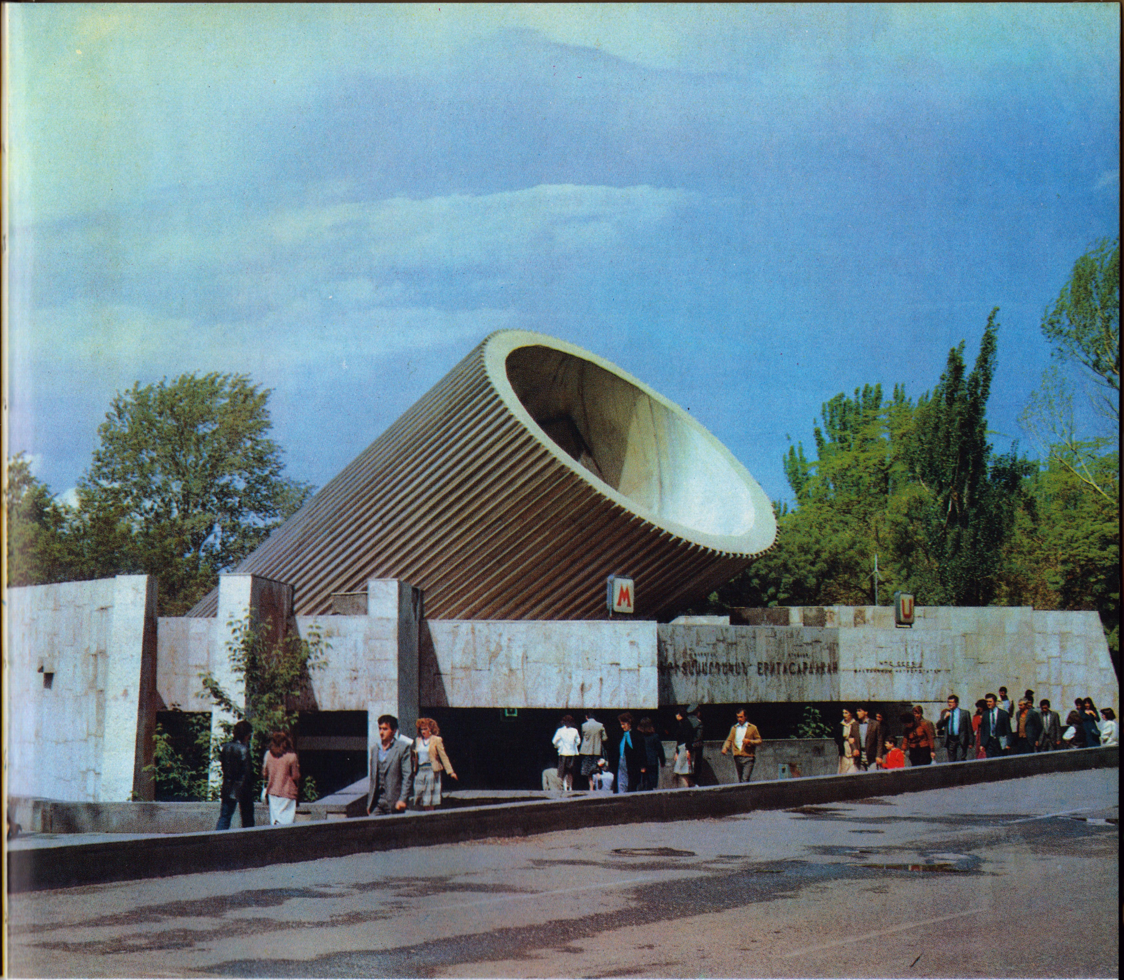

Երևանի մետրոպոլիտեն, «Լենինի հրապարակ» կայարան, ներսույթ
Ереванский метрополитен, станция «Площадь Ленина», интерьер
Verevan, Metro, Station "Lenin Square", interior

Երևանի մետրոպոլիտեն, «Երիտասարդական» կայարան
Ереванский метрополитен, станция «Еритасардакан»
Yerevan, Metro, Station "Yeritasardakan",

Երևան, Նորք—1 բնակելի շրջան, ընդհանուր տեսք, առաջին պլանում՝ Գայի հուշարձանը

Ереван, жилой массив Норк-1, общий вид, на переднем плане — памятник Гаю

Yerevan, Nork-I, a general sight, A monument to Gay

Երևան, Սպորտային-համերգային համալիր, նախասրահի ֆրագմենտ

Ереван, Спортивно-концертный комплекс, фрагмент интерьера

Yerevan, Sport-Concert Complex, interior fragment

Երևան, Սպորտային-համերգային համալիր
Ереван, Спортивно-концертный комплекс
Yerevan, sport-Concert Complex

Լենինական, Դրամատիկական թատրոնի շենք, առաջին պլանում՝ Ա. Իսահակյանի արձանը
Ленинакан, здание Драматического театра, на переднем плане — памятник Ав. Исаакяну
Leninakan, Drama theatre House, a monument to Isahakian

Ղափան, բնակելի շենքեր թեք տեղանքի վրա
Кафан, жилые дома на косогоре
Ghapan, dwelling buildings

Հոկտեմբերյան, Հայաստանի ազգագրական թանգարան, ներսույթի ֆրագմենտ
Октемберян, Этнографический музей Армении, фрагмент интерьера
Hoktemberian, "Armenian Ethnographical Museum" interior fragment

Ազատան, Հայրենական Մեծ պատերազմում զոհվածներին նվիրված հուշարձան
Азатан, памятник погибшим в Великой Отечественной войне
Azatan, a monument dedicated to the victims of the Great Patriotic War

Հոկտեմբերյան, «Սարդարապատի ճակատամարտ» հուշահամալիր, զանգաշտարակը մուտքի կողմից
Октемберян, мемориальный комплекс «Сардарапатская битва», колокольня со стороны входа
Hoktemberian "Sardarapat's Battle" monumental complex, the belfry from the entrance side

Հոկտեմբերյան, «Սարդարապատի ճակատամարտ» հուշահամալիր, հուշապատի ֆրագմենտ
Октемберян, мемориальный комплекс «Сардарапатская битва», фрагмент мемориальной стены
Hoktemberian "Sardarapat's Battle" monumental complex wall fragment

ՍՈՎԵՏԱԿԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ
ՃԱՐՏԱՐԱՊԵՏԱԿԱՆ
ՀՈՒՇԱՐՁԱՆՆԵՐԸ

Ուղեցույց
(հայերեն, ռուսերեն, անգլերեն լեզուներով)

Հեղինակ — կազմող՝
Գառնիկ Սմբատի Շախկյան
Գունավոր լուսանկարները՝
Վ. Ադիյանի, Վ. Ազատյանի, Զ. Սարգըսյանի, Հ. Երանոսյանի, Ռ. Համբարձումյանի, Է. Գաբրիելյանի, Վ. Խաչատրյանի
Խմբագիր՝ **Ս. Ս. Բաբայան**
Նկարիչ՝ **Ֆ. Գ. Աֆրիկյան**
Ռուսերեն տեքստի խմբագիր՝
Ա. Ե. Հովհաննիսյան
Անգլերեն տեքստի խմբագիր՝
Լ. Վ. Հովհաննիսյան
Գեղարվեստական խմբագիր՝
Ս. Ս. Միլիտոնյան
Տեխնիկական խմբագիր՝
Ա. Վ. Հովհաննիսյան
Վերստուգիչ սրբագրիչ՝
Ա. Ն. Վարդանյան

«Պարբերական» ԱՀՄ, Երևան-9,
Տերյան փ. 89:

АРХИТЕКТУРНЫЕ
ПАМЯТНИКИ
СОВЕТСКОЙ АРМЕНИИ

Путеводитель
(на армянском, русском и английском языках)

Автор-составитель
Гарник Смбатович Шахкян
Цветные фотографии:
В. Адияна, В. Азатяна, З. Саркисяна, А. Ераносяна, Р. Амбарцумяна, Э. Габриеляна, В. Хачатряна
Редактор **С. С. Бабаян**
Художник **Ф. Г. Африкян**
Редактор русского текста
А. Е. Оганесян
Редактор английского текста
Л. В. Оганесян
Художественный редактор
С. С. Милитонян
Технический редактор
А. В. Оганесян
Контрольный корректор
М. А. Мкртчян

ИПО «Парберакан», Ереван-9,
ул. Теряна, 89.

Հանձնված է շարվածքի 29. 07. 1988 թ.: Ստորագրված է տպագրության 13. 03. 1989 թ.: Չափսը՝ 84×108 1/16: Թուղթը՝ կավճապատ: Տառատեսակը՝ Նորք, Թայմս. Տպագրությունը օֆսեթ 14,5 պայմ. տպագ. մամ., 17,36 Հաշվ. հրատ. մամ. 48,72 ներկ. ոտիսկ: Պատվեր՝ 1134: ՎՖ՝ 00027: Տպաքանակ՝ 30000: Գինը՝ 6 ռ. 40 կոպ.:

Արտաքին առևտրի հրատարակչության տպարան
127576, Մոսկվա, Իլիմսկայա-փող. 7

Типография Внешторгиздата, 127576, Москва, ул. Илимская, 7.

Зак. 1028. Тираж 30 000 экз. Цена 6 р. 40 к.